

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Οκτώβριος 2001 • τεύχος 93 • δρχ. 1000 • € 2,93

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Όκτώβριος 2001
τεύχος 93 • δρχ. 1000/2,93 ευρώ 3

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα 30
Ετήσια (12 τεύχη): 10.000 δρχ./29,3 ευρώ 15
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 5.000 δρχ./14,6 ευρώ 22
Φοιτητική (12 τεύχη): 7.500 δρχ./22 ευρώ 22
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 15.000 δρχ./44
ευρώ → 50

Ευρώπη 36
Ετήσια (12 τεύχη): 12.000 δρχ./35,2 ευρώ 36

Άλλες χώρες 45
Ετήσια (12 τεύχη): 15.000 δρχ./44 ευρώ 45

Τραπεζικός Λογαριασμός:
Άγγελος Έλεφάντης
Έθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται τό όνομα του
καταθέτη)
ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Άθήνα 11472
τηλ. 6470079 & fax: 6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Άφοι Χρυσοχοΰ
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

12 36
3

ΔΙΑ ΓΥΜΝΟΥ ΟΦΘΑΛΜΟΥ

Άναστασία Ζήση, Χρόνιοι ψυχικά πάσχοντες και
κοινωνική έπανάταξη5

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος, Τό ισλάμ
μπροστά στην παγκοσμιοποίηση9

Άγγελος Έλεφάντης, Όχι στον πόλεμο16

Γιώργος Μαργαρίτης, 28 Όκτωβριου 1940.
Μέ τό χαμόγελο στον πόλεμο19

Ρένα Ζαμάρου, Θέατρο και ποίηση
στο έργο του Α. Έμπειρίκου28

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Τζίνα Πολίτη, Liber Mundi - Theatrum Mundi:
Ό άναγνώστης Άμλετ της Μυρτώς Ρήγου36

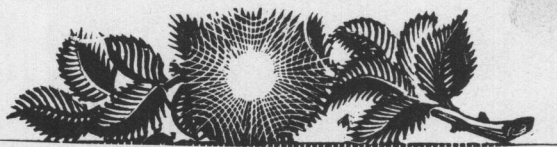
Κώστας Βούλγαρης, Στά ριζά της Σιωπής.
Σκέψεις πάνω σ' ένα ποίημα42

Δημήτρης Κυριτάτας, Έπιστροφή στον Ηρόδοτο.
Γιά τίς μεταφράσεις Ηροδότου
του Δ. Μαρωνίτη44

Νίκος Φίλης, Κώστας Βούλγαρης,
Στό όνειρο πάντα ή Πελοπόννησος47

Τασούλα Καραγεωργίου, Κική Δημουλά,
Νά άντέξεις είμαι τό ζητούμενο
κι όχι να καταλάβεις48

Έξώφυλλο: Γιάννης Μόραλης, Ό Ζωγράφος μέ τή γυναί-
κα του, 1942-43, λάδι σέ μουσαμά, 1.48x074.

Χρόνιοι ψυχικά πάσχοντες καί κοινωνική ἐπανάταξη

Ἄπό τά μέσα περίπου τοῦ 18ου αἰώνα οἱ ψυχικά πάσχοντες ἀπομακρύνονται ἀπό τό δημόσιο κοινωνικό βίο καί ἐγκλείονται σέ μεγάλα ἰδρύματα, γνωστά ὡς Γενικά Νοσοκομεῖα. Τό 19ο αἰώνα οἱ ψυχικά πάσχοντες ταξινομοῦνται καί τυποποιοῦνται σέ κατηγορίες ψυχικῶν νοσημάτων, ἐξετάζονται, περιορίζονται, λοβοτομοῦνται καί καταστέλλονται ἀπομονωμένοι σέ ψυχιατρικά ἰδρύματα. Στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '50, μολονότι στίς περισσότερες χῶρες τοῦ κόσμου οἱ ψυχικά πάσχοντες συνεχίζουν νά εἶναι ἀντιμέτωποι μέ τόν ἀποκλεισμό, τήν καταστολή καί τήν ἀπάνθρωπη μεταχείριση, ἀρχίζει—καί θεσμικά— ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀτομικῆς τους ὑπαρξῆς μέ ἀναφαίρετα δικαιώματα καί τῆς ἀνάγκης ἀντιμετώπισης τῶν δυσκολιῶν τους μέσα στό φυσικό τους περιβάλλον. Τό κίνημα τῆς ἀντιψυχιατρικῆς, οἱ ἐπιστημονικές ἐξελίξεις, κυρίως στή φαρμακολογία, ἀλλά καί πολιτικο-οικονομικές ἐξελίξεις θά κατευθύνουν σέ μεγάλο βαθμό μιά ἀπό τίς σημαντικότερες κοινωνικές ἀλλαγές τοῦ αἰώνα: τό πέρασμα ἀπό τόν ψυχιατρικό ὀλοκληρωτισμό τοῦ ἰδρυματικοῦ ἐγκλεισμοῦ στήν κοινοτική ψυχοκοινωνική φροντίδα τῶν ἀτόμων μέ χρόνιες καί σοβαρές ψυχικές διαταραχές. Ἡ μετάβαση αὐτή σηματοδοτεῖ τή συρρίκνωση τοῦ κυρίαρχου ρόλου τοῦ ψυχιατρικοῦ ἰδρύματος καί τήν παράλληλη ἀνάπτυξη ὑπηρεσιῶν ὑποστήριξης μέσα στό φυσικό περιβάλλον τῆς κοινότητος καί τῆς κοινωνίας εὐρύτερα.

Σήμερα, παρά τίς σημαντικές ἐξελίξεις στήν παροχή ὑπηρεσιῶν ψυχοκοινωνικῆς φροντίδας—μείωση τῶν νοσηλευομένων στά ψυχιατεῖα, ἀνάπτυξη κοινοτικά προσανατολισμένων δομῶν ψυχοκοινωνικῆς καί ἐπαγγελματικῆς ἀποκατάστασης (ξενῶνες, προστατευόμενα διαμερίσματα, οἰκοτροφεῖα, ἐργαστήρια ἐπαγγελματικῆς κατάρτισης), δημιουργία καί λειτουργία Κέντρων Ψυχικῆς Ὑγείας, ψυχιατρικῶν τμημάτων βραχείας νοσηλείας σέ γενικά νοσοκομεῖα—, τά ἄτομα μέ χρόνιες καί σοβαρές ψυχιατρικές δυσκολίες εἶναι ἀντιμέτωπα μέ τή φτώχεια, τήν κοινωνική ἀπομόνωση, τήν ἀνεργία, τήν ἄνιση μεταχείριση στήν παροχή ὑπηρεσιῶν, τό στίγμα καί τήν κοινωνική διάκριση ἀφήνοντας ἔτσι τό ζήτημα τῆς οὐσιαστικῆς κοινωνικῆς τους ἐπανάταξης ἀνοιχτό.

Ὁ ἐθνικός σχεδιασμός γιά ψυχιατρική μεταρρύθμιση στήν Ἑλλάδα μέ τήν ὑλοποίηση τοῦ 10ετοῦς προγράμματος «Ψυχαργῶς» καί ἡ ἀνακήρυξη τοῦ

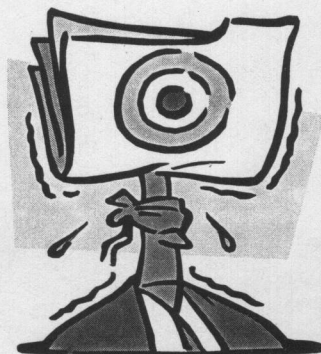

τρέχοντος ἔτους ὡς Παγκόσμιου Ἔτους γιά τήν Ψυχική Ὑγεία, ἀφήνουν πολλά περιθώρια γιά προβληματισμό, παρεμβάσεις καί ἀνταλλαγή θέσεων ὄχι μόνο στό ἐσωτερικό τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητας τοῦ πεδίου τῆς ψυχικῆς υγείας ἀλλά καί στό πλαίσιο ἑνός εὐρύτερου κοινωνικοῦ διαλόγου.

Τά δημοσιεύματα στόν ἡμερήσιο τύπο γιά ἀρνητικές ἀντιδράσεις τῆς κοινότητας στή δημιουργία στεγαστικῶν δομῶν φιλοξενίας καί ἀποκατάστασης πρώην ψυχιατρικῶν νοσηλευομένων (ξενῶνες) μέ χαρακτηριστικό παράδειγμα τίς βίαιες ἀντιδράσεις στή Νέα Λάμψακο τῆς Εὐβοίας (Νέα, 01.02.2001) εἶναι ἐνδεικτικές τοῦ κοινωνικοῦ στίγματος πού συνοδεύει τήν ψυχική διαταραχή. Οἱ κάτοικοι στή Νέα Λάμψακο ὄχι μόνο συγκεντρώθηκαν ἔξω ἀπό τό ξενώνα διαμαρτυρόμενοι γιά τήν ἐγκατάστασή του, ἀλλά παρεμπόδισαν τή μεταφορά τροφίμων καί τήν τροφοδοσία τοῦ κτιρίου μέ καύσιμα ὑποστηρίζοντας πώς οἱ «ἀσθενεῖς» τοῦ ξενώνα εἶναι «ἐπικίνδυνοι». Πολλαπλές ἦταν καί οἱ κινητοποιήσεις τοῦ δημάρχου καί τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου Κορυδαλλοῦ μέ αἴτημα τήν ἀπομάκρυνση στεγαστικῆς δομῆς ἀποκατάστασης πρώην χρονίων ψυχιατρικῶν νοσηλευομένων. Ἐκαναν αἴτηση ἀσφαλιστικῶν μέτρων κατά τοῦ ψυχιατρείου «Δρομοκαῖτειο» προκειμένου νά διακοπεῖ ἡ λειτουργία τοῦ ξενώνα ἐνῶ ἀποφάσισαν τήν ἀπαλλοτρίωση τῶν κτιρίων πού στεγάζουν τοὺς δύο ξενῶνες (Αὐγή, 14.02.2001, 12.04.2001, 19.06.2001). Οἱ ἀντιδράσεις αὐτές ἐγείρουν κρίσιμα ἐρωτήματα ὅπως: πῶς αὐτές μποροῦν νά ἐρμηνευθοῦν καί πῶς μποροῦν νά ἐξαλειφθοῦν δεδομένου ὅτι βασική προϋπόθεση γιά τήν οὐσιαστική κοινωνική ἐπανένταξη τῶν ψυχικά πασχόντων ἀποτελεῖ ἡ ἀποδοχή τους ἀπό τήν κοινότητα.

Οἱ ἀρνητικές αὐτές κοινωνικές ἀντιδράσεις δέν ἀποτελοῦν ἐλληνικό φαινόμενο ἀλλά σέ πολλές χῶρες τοῦ κόσμου ἡ λειτουργία τέτοιων στεγαστικῶν δομῶν ἔχει καθυστερήσει λόγω τῆς ἀντίθεσης τῶν κατοίκων νά τίς δεχτοῦν στίς γειτονίες τους. Γιά παράδειγμα στό Χόνγκ Κόνγκ ἐξαγριωμένοι κάτοικοι χρησιμοποίησαν κάμερες γιά νά παρακολουθοῦν τίς κινήσεις τῶν ἐνοίκων τοῦ ξενώνα. Τίς περισσότερες φορές, οἱ ἀρνητικές αὐτές κοινωνικές ἀντιδράσεις ἀποδίδονται σέ προκατάληψη, ἀρνητικά στερεότυπα καί σέ συνειρμούς σύνδεσης τῆς ψυχικῆς διαταραχῆς μέ τήν ἐπικινδυνότητα. Ἐνας μέσος πολίτης θεωρεῖ πῶς οἱ ψυχικά πάσχοντες εἶναι ἄτομα ἀναξιόπιστα καί βίαια. Οἱ ἀρνητικές αὐτές εἰκόνες πού συνήθως προκύπτουν ὡς ἀντίδραση σέ ὅτιδήποτε εἶναι ἀποκλίνον ἢ διαφορετικό ἐνισχύονται καί ἀναπαράγονται ἀπό τά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης τά ὁποῖα πέρα ἀπό τή χρήση στιγματογόνου γλώσσας ἀποδίδουν συχνά λαθεμένα βίαιες ἢ ἐγκληματικές πράξεις σέ «ψυχοπάθεια».

Σ' αὐτό τό πλαίσιο ἐρμηνείας, ὅτι δηλ. οἱ ἀπλοί πολίτες μέσα στό χρόνο

ἔχουν ἐκτεθεῖ σέ ἀρνητικά στερεότυπα καί μύθους ἐπικινδυνότητας πού οἱ πολιτιστικές καταβολές ἀλλά καί ἡ ἴδια ἡ παραδοσιακή ψυχιατρική προώθησαν καί πού τώρα ἐπιβαρύνονται ἀπό τά ΜΜΕ, οἱ ὅποιες ἀρνητικές κοινωνικές ἀντιδράσεις εἶναι περίπου ἀναμενόμενες. Ἐπομένως, οἱ ἐρμηνεῖες καί οἱ ἀναλύσεις δέ θά πρέπει ἀποκλειστικά νά ἐντοπίζονται σέ προσωπικά χαρακτηριστικά τῶν πολιτῶν («προκατάληψη») ἀλλά στήν ἀπουσία συστηματικῆς ἐφαρμογῆς ἑνός ἐθνικοῦ σχεδίου ἀγωγῆς καί προαγωγῆς ψυχικῆς υἰείας πού θά ἀποβλέπει στόν ἀποστιγματισμό τῆς ψυχικῆς διαταραχῆς, στήν καταπολέμηση τῶν ἀρνητικῶν κοινωνικῶν ἀντιδράσεων καί στήν προβολή θετικῶν προτύπων συμπεριφορᾶς πού θά προωθοῦν τήν ψυχική υἰεία τοῦ ἀτόμου. Ἡ ψυχική υἰεία ἀποτελεῖ μέρος τῆς δημόσιας υἰείας καί ἀφορᾶ τόν κάθε πολίτη δεδομένου ὅτι ὁ καθένας ἀπό ἐμᾶς μπορεῖ νά ἐμφανίσει σέ κάποια φάση τῆς ζωῆς του ψυχική διαταραχή ἐνῶ μέσα στίς ἐπόμενες δύο δεκαετίες ἡ κατάθλιψη ἀναμένεται ὅτι θά ἀποτελέσει τή δεύτερη σημαντικότερη αἰτία κοινωνικῆς ἀνικανότητας.

Οἱ πολίτες ἔχουν φτωχές ἤ καί διαστρεβλωμένες γνώσεις σέ θέματα ψυχικῶν διαταραχῶν καί ἐπιπλέον εἶναι ἐκτεθειμένοι σέ ἀρνητικά μηνύματα τῶν ΜΜΕ. Ἀποτελεῖ, ἐπομένως, ἀνάγκη νά ἀποκατασταθοῦν αὐτές οἱ διαστρεβλωμένες ἀπόψεις μέ ἐμπειρικά στοιχεῖα καί δεδομένα ὅπως ὅτι οἱ ψυχικά πάσχοντες εἶναι πῶς συχνά θύματα ἐγκληματικῶν δράσεων παρά δραστές καί πῶς ἡ μέχρι τώρα ἐμπειρία γειννίασης μέ ξενῶνες ψυχοκοινωνικῆς ἀποκατάστασης ἐπέφερε θετική ἀλλαγὴ ὄχι μόνο στίς κοινωνικές στάσεις καί ἀντιλήψεις ἀλλά καί στίς ἀλληλεπιδράσεις μεταξύ πασχόντων καί κοινότητας.

Πέρα ἀπό τήν αὐτονόητη ἀνάγκη γιά αὔξηση τῶν πόρων καί τῶν χρηματοδοτήσεων στόν τομέα τῆς ψυχικῆς υἰείας, ἡ οὐσιαστική ἐπανεξέταση τῶν ψυχικά πασχόντων στήν κοινότητα προϋποθέτει κοινωνική ἀλληλεγγύη ἀλλά καί τεχνογνωσία γιά τό σχεδιασμό καί τήν ὑλοποίηση ἑνός ἐθνικοῦ σχεδίου ἀποστιγματισμοῦ τῆς ψυχικῆς διαταραχῆς καί ἐξάλειψης τῶν ἀρνητικῶν κοινωνικῶν ἀντιδράσεων ἀπέναντι στοὺς ψυχικά πάσχοντες, ἀλλαγὴ τοῦ κώδικα ἐπικοινωνίας στά ΜΜΕ καί μιά ψυχιατρική ἰδεολογία πού δέ θά ἀντιμετωπίζει τόν ψυχικά πάσχοντα ὡς ἕνα σύνολο συμπτωμάτων ἀλλά ὡς ἕνα ἄτομο πού ἀντιμετωπίζει κάποιες ἰδιαίτερες δυσκολίες τίς ὁποῖες μέ τήν κατάλληλη ὑποστήριξη καί ἀγωγή μπορεῖ νά τίς διαχειριστεῖ. Γιά τήν οὐσιαστική τους ἐπανεξέταση, οἱ ψυχικά πάσχοντες χρειάζονται θετικούς ρόλους σέ ὅσο τό δυνατό πῶς φυσικό περιβάλλον καί ἐνεργό συμμετοχή τους σέ ὅλα τά δυνατά ἐπίπεδα ἑνός συστήματος ψυχικῆς υἰείας.

Ἀναστασία Ζήση

ΤΟ ΙΣΛΑΜ ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

του Δαμιανού Παπαδημητρίου

Οι αμερικανικές πολεμικές επιχειρήσεις που ξεκίνησαν πριν τρεις εβδομάδες έδωσαν πολλούς αριστερούς από την άβολη θέση στην οποία βρίσκονταν το προηγούμενο χρονικό διάστημα μετά την 11η Σεπτεμβρίου, όταν οι Άμερικανοί είχαν μέν δεχθεί τό χτύπημα, δέν είχαν όμως ακόμα αντιδράσεις (στρατιωτικά) καθώς ασχολούνταν μέ τή συγκρότηση τής αντιτρομοκρατικής συμμαχίας τους. Τώρα, μετά τούς βομβαρδισμούς, είναι εύκολο γιά τόν αριστερό νά διαφοροποιηθεί από τούς Άμερικανούς χωρίς νά ταυτιστεί μέ τό Ίσλαμ καί τήν τρομοκρατία. Καταδικάζω τήν τρομοκρατία αλλά διαφωνώ απόλυτα μέ τόν τρόπο πού οι Άμερικανοί τήν αντιμετωπίζουν –νά μιά απόλυτως σωστή καί λογική τοποθέτηση πού μās διαφοροποιεί από τίς δύο αντιμαχόμενες πλευρές, αλλά ταυτόχρονα κι ένας τρόπος νά ξεφύγουμε από τό «σέ τελευταία ανάλυση» δίλημμα μέ τό όποιο θρισκόμασταν αντιμετώπιζομεν προηγουμένως, όταν οι Άμερικανοί δέν είχαν ακόμα αντιδράσει. Γιατί τότε, καθώς δέν υπήρχε ακόμα τό σκέλος «διαφωνώ μέ τόν τρόπο πού οι Άμερικανοί τήν αντιμετωπίζουν» δέν υπήρχε όδός διαφυγής από τό «πρωταρχικό», τό «φονταμενταλιστικό» δίλημμα ή μέ τόν Μπίν Λάντεν ή μέ τούς Άμερικανούς, τό δίλημμα δηλαδή πού σέ καλοῦσε νά τοποθετηθείς μέ τή μία ή μέ τήν άλλη πλευρά τής σύγκρουσης. Θά προσέθετα μάλιστα ότι ή τοποθέτηση του έαυτου μας δέν είναι μιά αυθαίρετη, βουλευσιαρχική πράξη, αλλά είναι έν πολλοίς δεδομένη «έν καταγωγής» –γεννιόμαστε τοποθετημένοι σέ έναν κόσμο καί ανατρεφόμαστε μέ τά πολιτισμικά του στοιχεία. Άκόμα κι αν αυτό τόν κόσμο θέλουμε νά τόν υπερδοῦμε, νά τόν αλλάξουμε, νά τόν ανατρέψουμε, ξέρουμε ότι ό αυριανός κόσμος θά προκύψει μέσα από τά στοιχεία καί τίς αντιφάσεις του σημερινού.

Στήν «κοσμολογία» πού μόλις εγκαινιάσαμε θά επανέλθουμε αργότερα, καθώς θά πρέπει νά αιτιολογήσουμε κατά πόσον ή φύση τής σύγκρουσης καί ή

φυσιογνωμία τών αντιμαχόμενων πλευρών είναι τέτοια πού νά απαιτεί τήν προσφυγή σέ έσχατες όντολογικές αναλύσεις. Ξαναγυρνώντας γιά τήν ώρα στά περί τής τοποθέτησής μας σέ σχέση μέ τή σύγκρουση (ένα δίλημμα πού έχει διχάσει τήν Άριστερά καί ιδίως τό Συνασπισμό τίς τελευταίες μέρες), είναι ένδιαφέρον νά δοῦμε τόν τρόπο πού τοποθετούνται όχι οι μορφωμένοι, οι αρμόδιοι αλλά οι άπλοι μουσουλμάνοι, φιλήσυχοι άνθρωποι πού καμιά σχέση δέν έχουν μέ τόν Μπίν Λάντεν, από αυτούς πού ζούν στήν Άθήνα καί εκκλησιάζονται στό «τζαμί». Από τά λόγια αυτών τών ανθρώπων, οι όποιοι βεβαίως όλοι καταδικάζουν μέ αποτροπιασμό τά όσα έγιναν τήν 11η Σεπτεμβρίου, βγαίνει ένα συμπέρασμα: ότι παρόλη τήν καταδίκη του τρομοκρατικού χτυπήματος, αν οι Άμερικανοί κηρύξουν πόλεμο κατά τών αδελφών τους, δέν έχουν άλλη επιλογή από τό νά ταχθούν κατά τών Άμερικανών. Αυτοί οι άνθρωποι ξεκινούν λοιπόν τήν τοποθέτησή τους λέγοντας αυτό πού λέμε όλοι μας: «Δέν είμαι μέ τόν Μπίν Λάντεν, ούτε μέ τούς Άμερικανούς». Συνεχίζουν όμως προκειμένου νά τοποθετηθούν καί σέ τελευταία ανάλυση. Σέ τελευταία ανάλυση λοιπόν, αν τό μαχαίρι φτάσει στό κόκαλο, αν γίνει πόλεμος, μακελειό, δέν έχουν άλλη επιλογή από τό νά πάνε μέ τόν Μπίν Λάντεν. Νά πάνε είναι λάθος λέξη: εκεί βρίσκονται, από κείνη τή μεριά γεννήθηκαν, από αυτή τή μεριά είναι τοποθετημένοι.

Άντίστροφα στήν Ελλάδα καί σέ επίπεδο πολιτικών δυνάμεων καί ομάδων, ή τοποθέτηση, ή άμση πολιτική τοποθέτηση υπέρ του Μπίν Λάντεν άπουσιάζει (τό ίδιο δέν ισχύει βέβαια γιά τίς άτομικές τοποθετήσεις). Άπ' όσο ξέρω ή μόνη ομάδα πού μέ άμσο τρόπο τοποθετήθηκε υπέρ του Μπίν Λάντεν ήταν μιά ομάδα φιλάθλων τής ΑΕΚ –αυτοί μάλλον γιά πλάκα τό έκαναν. Όλοι οι άλλοι αντιμετώπισαν τό δίλημμα «Μπίν Λάντεν ή Άμερικανοί» μέ μιά σειρά, ένα συνδυασμό, θέσεων καί παύσεων, θέσεων καί σιωπών, μέ

έναν κώδικα ψηφιακής επικοινωνίας όπου οι σιωπές είναι εξίσου σημαντικές με τις θέσεις για την αποκρυπτογράφηση του. Τό ΚΚΕ, για παράδειγμα, σιώπησε για τον Μπίν Λάντεν και προτίμησε να διαδηλώσει κατά της αμερικανικής αντίδρασης, όταν μάλιστα αυτή δεν είχε ακόμα εκδηλωθεί. Θεωρώ ότι η τοποθέτησή του αυτή δεν συνιστά, τουλάχιστον εξ' υποκειμένου, θέση υπέρ του Μπίν Λάντεν. Τό ΚΚΕ θέλει πολύ περισσότερο να μάς πει ότι είναι αντιιμπεριαλιστική δύναμη, ασκεί αντιιμπεριαλιστική και άρα αντιαμερικανική πολιτική, αυτό ξέρει να κάνει και αυτό είναι ταγμένο να κάνει. Τά υπόλοιπα, ο Μπίν Λάντεν για παράδειγμα, είναι για τό ΚΚΕ ψιλά γράμματα, ένα πεδίο τό οποίο του είναι άγνωστο και εκτός της συλλογιστικής του, ένα ζήτημα άνευ ιδιαίτερης σημασίας συγκρινόμενο με τό ζήτημα του ιμπεριαλισμού. Τήν ίδια περίπου θέση (σιωπή για Μπίν Λάντεν, αντιπαλότητα με Άμερικανούς) είχαν και πολλές άλλες ομάδες της Άριστερας με τό πρόσθετο γνώρισμα ότι λόγω προσήλωσης

στην ιδέα της επαναστατικής πρωτοπορίας ή όποια προχωράει μόνη της, χωρίς να περιμένει την κοινή πράξη προς την επανάσταση ή προς την προσομοίωσή της. Οι ομάδες αυτές αρνούνταν να καταδικάσουν την τρομοκρατία, πράγμα πού τό ΚΚΕ, αν πιεζόταν, θά μπορούσε να τό κάνει χωρίς δυσκολία.

Πιό ισορροπημένη, με δύο θέσεις ή έστω δύο άρνήσεις –πράγμα πού είναι τό ίδιο– και έν πάση περιπτώσει χωρίς σιωπές, μοιάζει να είναι ή θέση πού πήρε ο Συνασπισμός, ή άρνηση δηλαδή και του Μπίν Λάντεν και των Άμερικανών. Έχω ωστόσο την αίσθηση ότι ή παράλληλη άρνηση και των δύο πλευρών της σύγκρουσης χωρίς διαφοροποιήσεις, συνιστά στην προκειμένη περίπτωση άρνηση του ίδιου του διλήμματος, άρνηση εισόδου στα προβλήματα πού θέτει ή συγκυρία, κι έχει ως γνώμονα όχι την αντιμετώπιση του προβλήματος αλλά την καθαρότητα του τοποθετούμενου. Θά προσέθετα μάλιστα ότι σ' αυτή την ταυτόχρονη άρνηση, ή μία εκ των δύο πλευρών της σύγκρουσης, αυτή του

Μπίν Λάντεν, δέν αναγνωρίστηκε σωστά, αλλά καλύφθηκε κάτω από τόν γενικευτικό ὄρο «τρομοκρατία-τρομοκράτες». Μέ άλλα λόγια αὐτό πού ὁ Χαρ. Φλωράκης ζητοῦσε ἀπό τό ΚΚΕ (ἓνα ἰσορροπημένο μέτωπο μέ ἀποστάσεις καί ἀπό τούς Ἀμερικανούς ἀλλά καί ἀπό τήν «τρομοκρατία»), ὁ Συνασπισμός τό εἶχε ἤδη πετύχει. Τό πρόβλημα εἶναι ὅτι ὁ χαρακτηρισμός τοῦ ἑνός πόλου τῆς σύγκρουσης ὡς τρομοκρατῶν –ἢ τρομοκρατία εἶναι ὡς γνωστόν μιά μέθοδος– ἀνάγει τό πρόβλημα σέ ἄλλα στερεότυπα, γνωστά ἀπό προηγούμενες δεκαετίες στήν Ἀριστερά (ὅταν ἔπρεπε νά πάρει τίς ἀποστάσεις της ἀπό τή δική της, τήν ἀριστερή τρομοκρατία) καί δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου ἀποπροσανατολίζει τή σκέψη καί συσκοτίζει τό πρόβλημα, ἐφ' ὅσον δέν ἀπαντᾷ στό κυρίως ζητούμενο: ποιό εἶναι τό πρόσωπο, ποιό εἶναι τό πραγματικό πρόσωπο τῆς ἄλλης πλευρᾶς, τοῦ ἄλλου πόλου.

Χωρίς νά ἀπαντήσουμε σ' αὐτό τό ἐρώτημα, χωρίς νά μποῦμε στό δάσανο νά γνωρίσουμε ἓνα πρόσωπο,

μιά πλευρά τοῦ κόσμου μας, πού μέ τόνο κραυγαλέο, πρωτόγνωρο καί φρικιαστικό συνάμα τρόπο φώναξε στίς 11 Σεπτεμβρίου ὅτι εἶναι ἐδῶ παρούσα καί δρῶσα, ἡ ὅποια τοποθέτησή μας δέν ἔχει καμιά οὐσία καί καμιά ἀξία. Στίς 11 Σεπτεμβρίου ὑπῆρξαν ντουβάρια –σύμβολα τῆς ἀμερικανικῆς ἰσχύος πού γκρεμίστηκαν, ὑπῆρξε καί ἓνα γόητρο πού τσαλακώθηκε. Ὑπῆρξαν ἄνθρωποι, χιλιάδες ἄνθρωποι, πού σκοτώθηκαν. Ὑπῆρξαν καί «οἱ δράστες» πού προγραμματίζαν, πού «οπούδαζαν» τό θάνατό τους γιά δύο καί τρία καί περισσότερα χρόνια. Ποιοί εἶναι λοιπόν αὐτοί, ἀπό ποιόν κόσμο ἔρχονται καί τί θέλουν; Ποιός εἶναι ὁ ἀντίπαλός τους;

Θεωρῶ ὅτι ἡ ἀπάντηση σ' αὐτά τά ἐρωτήματα εἶναι τέτοια ὥστε, γιά νά ἐπανέλθω σέ ὅσα ἔγραφα στήν ἀρχή, νά μᾶς παραπέμπει, νά ἀπαιτεῖ τήν προσφυγή μας, σέ ἔσχατες ὄντολογικές, καταγωγικοῦ χαρακτήρα, ἀναλύσεις. Μέ άλλα λόγια θεωρῶ ὅτι διακυβεύονται ἀρκετά ἀπό τά πιό βασικά συγκροτητικά στοιχεῖα αὐ-

του πού είναι ο πολιτισμός μας και ότι η τοποθέτηση σε τέτοιου είδους θεμελιακά διλήμματα δεν μπορεί να είναι άσχετη και αυθαίρετη, τό αντίθετο μάλιστα, υπαγορεύεται από τή θέση μας σ' αυτό τόν κόσμο, τή θέση μας δηλαδή ως Έλλήνων και άριστερών. Είναι μιά θέση πού έχει μιά ιστορία, μιά εξέλιξη από πίσω της, αξίες πού κρατήθηκαν, πού αναπτύχθηκαν και άλλες πού πετάχτηκαν ή και αποτινάχτηκαν μέ άγώνες, όπως βέβαια και άλλες πού πρέπει να πεταχτούν ή να επικρατήσουν στο μέλλον. Όποιοι όμως δεν μιλάει έτσι, όποιοι δεν λαμβάνει υπ' όψη του τήν ιστορικότητα τής θέσης του, όποιοι τοποθετείται ως «ούφο», έχω τουλάχιστον δεν τόν πιστεύω.

Γιά τούς ίδιους άφετηριακούς λόγους θεωρώ ότι στο δίπολο «ούτε μέ τούς μέν ούτε μέ τούς δέ» κατά τήν όποια έκδοχή και παραλλαγή του, όπως π.χ. κατά έκδοχή «δέν είμαι μέ τόν Μπίν Λάντεν -διαφωνώ μέ τόν πόλεμο τών Άμερικανών» πού είναι και ή θέση αυτού του κειμένου και του γράφοντος, οι δύο άρνήσεις δεν είναι τής αυτής ποιότητας, ούτε τής αυτής βαρύτητας: ο κόσμος του Μπίν Λάντεν μάς είναι πολύ πιό ξένος, πολύ πιό μακρινός εξελεκτικά και αξιακά, απ' ό,τι αυτός τών Άμερικανών. Ταυτόχρονα αυτός ο κόσμος μπορεί μέν να μάς είναι άγνωστος, αλλά αυτό κατά κανένα τρόπο δεν σημαίνει ότι τά ζητήματα πού θέτει, τό ζήτημα του ισλαμικού φονταμενταλισμού έν προκειμένου, είναι άσήμαντα, δευτερεύοντα, ζητήματα πού μπορούμε να τά παραβλέψουμε.

Νά μιλήσουμε λοιπόν για τήν άλλη πλευρά: από τίς 11 Σεπτεμβρίου και μετά όλοι μας, άλλος περισσότερο κι άλλος λιγότερο, ρουφάμε πληροφορίες, ξεφυλλίζουμε έγκυκλοπαιδείες, ταξιδιωτικούς όδηγούς, ανοίγουμε βιβλία, μαθαίνουμε για τόν Προφήτη, τούς χαλίφες, τή σούνα, τή σαρία, τά σύγχρονα και παλαιότερα ισλαμιστικά κινήματα κ.ο.κ. Άλλ' έχω τήν αίσθηση ότι, όσο χρήσιμος κι αν είναι όλος αυτός ο πλούτος γνώσεων και πληροφοριών, άλλως, πιό γενικά, θά πρέπει να μιλήσουμε, αν θέλουμε να κατανοήσουμε μέ τήν αυστηρότητα πού τής πρέπει τή διάκριση ανάμεσα στο νόμο τών ανθρώπων, ένα κοσμικό δίκαιο, και τό νόμο του Θεού.

Άπό τήν εποχή του ανθρώπου του Νεάντερταλ ταφικά εύρήματα φανερώνουν ότι οι νεκροί θάβονταν μαζί μέ κάποια έφόδια και υπάρχοντα, τρόφιμα, όπλα κλπ. Αυτό σημαίνει πίστη στή μετά θάνατον ζωή, πράγμα πού μέ τή σειρά του συνεπάγεται κάποιο είδος «θρησκείας», τή λατρεία κάποιας θεότητας. Ήδη ή απάντηση στο άφελές έρώτημα πώς τά εύρήματα αυτά παρέμειναν ως τίς μέρες μας χωρίς οι τάφοι να συληθούν εκείνη τή εποχή, φανερώνει ότι ο φόβος του Θεού, ή ύποταγή στή θέληση, στο «νόμο» του Θεού, του κοινού θεού τών ανθρώπων, είναι ο πρώτος συνεικτικός παράγοντας έκκοινωνισμού του ανθρώπου. Σε μάν εποχή πού δεν υπάρχει κράτος και οργανωμένη

έξουσία, είναι ο φόβος και ή ύπακοή σε κάποιες υπερφυσικές, άόρατες δυνάμεις, σε κάποιον άόρατο τρίτο, πού επιτρέπει στους ανθρώπους να συνυπάρξουν. Οι Σουμέριοι φρόντιζαν μάλιστα αυτόν τόν άόρατο τρίτο να τόν καταστήσουν όρατό χτίζοντας τούς ναούς πάνω σε πανύψηλους πύργους, ώστε όλοι να αισθάνονται ότι ή θεότητα τούς παρακολουθεί. Είναι λοιπόν αυτός ο κοινός φαντασιακός τρίτος πού δημιουργεί τίς προϋποθέσεις για τήν ύπαρξη ανθρώπινης κοινότητας, πού «διατάσσει» τούς ανθρώπους αϊροντάς τους από τό χάος τής άπουσίας κάθε οργανώντριας δύναμης.

Άλλά και στήν Αίγυπτο όπου υπάρχει κεντρική φαραονική έξουσία, ο προσεταιρισμός του ιερατείου παραμένει απαραίτητος ως ένοποιητικό, συγκροτητικό στοιχείο του βασιλείου, ενώ και ο ίδιος ο Φαραώ θεωρείται θεός, καθώς ο κοσμικός του νόμος θά ήταν πολύ άνίσχυρος χωρίς τό νόμο του θεού. Προχωρώντας δε κατά τά μέρη μας, διαπιστώνουμε ότι ήδη στήν εισαγωγή τής *Όδύσσειας*, οι θεοί συζητούν για τή μοίρα του Αίγισθου και του Όδυσσέα, τούς συγκρίνουν μεταξύ τους και μιλούν για τήν δίκαιη τιμωρία πού μετά από δική τους προειδοποίηση υπέστη ο Αίγισθος από τόν Ορέστη. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι και στα όμηρικά χρόνια τό δίκαιο ή έστω τήν έκδίκηση για τήν άνομία, τό αποδίδουν μέν οι άνθρωποι αλλά ως θέλημα θεού. Οι θεοί εξακολουθούν να είναι τιμωροί και να επιβάλλουν τό «νόμο».

Μόνο στήν αρχαιοελληνική δημοκρατική και άριστοκρατική πόλη περνάμε στήν κοσμική θέσπιση και άπόδοση του δικαίου, ή έστω περιοχών του δικαίου και βέβαια ή διαδικασία αυτή έκκοσμικευσης, όπου από τό νόμο του θεού περνάμε στο νόμο του ανθρώπου βρίσκει τήν ολοκλήρωσή της στή Ρώμη σύν τοις άλλους και για ένα πολύ ουσιαστικό λόγο: υπάρχει πλέον ένα άπέραντο αλλά και πανίσχυρο κράτος μέ τίς λεγεώνες του πανταχού παρούσες να μπορούν να έγγυηθούν και να αποδώσουν τό δίκαιο. Τά σέβας και ο φόβος άπέναντι στήν όρατή, τήν ύλική έξουσία πού μπορεί πιά να βρίσκει παντού, ακόμα και στήν πιό μικρή τρύπα, εκεί όπου παλιά μόνο ή θεότητα μπορούσε να εισχωρήσει, άπελευθερώνει ή, πιό σωστά, άποσπᾶ έν μέρος τόν άνθρωπο από τό φόβο τής θεότητας, τή φοβία του υπερφυσικού. Ο Χριστιανισμός, πού γεννιέται και διαδίδεται στή ρωμαϊκή περίοδο καταμεσείς, αναπτύσσεται σε ένα περιβάλλον όπου άρκετοί τομείς τών ανθρώπινων σχέσεων διέπονται από έκκοσμικευμένους κανόνες, προσαρμόζεται (όχι βέβαια χωρίς συγκρούσεις) σε αυτή τήν πραγματικότητα, τή δέχεται και αντί να άντιπαραβάλλει έναν ειδικό άνταγωνιστικό νόμο του θεού αντί του νόμου τών ανθρώπων, κηρύσσει τελικά μία γενική ήθική πού συμπληρώνει, ύποστηρίζει και νοηματοδοτεί τόν κοσμικό νόμο. Παράλληλα και καθώς τό κράτος έχει αναλάβει τό στοιχείο τής επίγειας (τουλάχιστον) τιμωρίας, ή κοινωνική άναγκαιότητα του θεού-τιμωροϋ ύποχωρεί, μέ άποτέλεσμα ή νέα θρησκεία να μπορεί να άφοσιωθεί σε αυτό πού οι

Χριστιανοί ονομάζουν τό κήρυγμα τῆς ἀγάπης. Αὐτή ἡ συνύπαρξη τοῦ Χριστιανισμοῦ μέ τό κοσμικό δίκαιο συνεχίζεται καί στήν Ἀνατολική Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία μέ ἀποτέλεσμα ἡ χριστιανική θρησκεία νά ἀναπτύσσεται κυρίως στά πεδία τῆς θεολογίας καί τῆς λατρείας.

Τό Ἰσλάμ, πού γεννιέται στίς ἀρχές τοῦ 7ου αἰῶνα ἀπό τόν Μωάμεθ πού εἶναι Ἀραβας, ἐξαπλώνεται γρήγορα, μαζί μέ τήν ἀραβική κατάκτηση, στούς μή ἑλληνόφωνους κυρίως πληθυσμούς τῶν ἀνατολικῶν καί μεσανατολικῶν παρυφῶν τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Τούτη ἡ ἐξάπλωση/κατάκτηση φέρνει τούς Ἀραβες μέσα σέ λίγες δεκαετίες δύο φορές μπροστά στίς πύλες τῆς Κωνσταντινούπολης (674, 717). Πρόκειται λοιπόν γιά μιᾶ ἐποχή κατά τήν ὁποία τό Βυζάντιο ἔχει ἐξασθενήσει, μιᾶ ἐποχή πού μεγάλες μάζες πληθυσμοῦ ἀποδεσμεύονται, «χειραφετοῦνται», ἀπό τήν ἐξουσία του. Μέσα σ' αὐτές τίς συνθήκες ἡ νέα θρησκεία κηρύσσει μέ συνέπεια μιᾶ κοινωνία τοῦ «μή κράτους» (δηλαδή ἐν προκειμένῳ τοῦ μή βυζαντινοῦ κράτους), μιᾶ κοινωνία τοῦ θεοῦ, μίαν ἐν θεῷ ἀδελφότητα, ὅπου βασιλεύει ὁ ἀναλλοίωτος καί ἀπαράβατος νόμος τοῦ θεοῦ—πλάι-πλάι μέ κάποιες κοσμικοθρησκευτικές ἐξουσίες/δυναστείες, ὅπως τῶν Ὁμεγιάδων, πού ἀναλαμβάνουν τήν κοσμική καί ἰδίως τή στρατιωτική ἐκπροσώπηση πρὸς τά ἔξω (τό στρατιωτικό στοιχείο, τό «σπαθί», εἶναι τό μόνο ἴσως κοσμικό στοιχείο πού ἡ κοινωνία τοῦ Ἰσλάμ οὐδέποτε περιφρόνησε, ἢ παρεβλέψε καί ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη τό δίδυμο τοῦ μουλά-Ὁμάρ μέ τό κοράνι καί τοῦ Μπίν Λάντεν μέ τό Καλάσνικοφ στό χέρι, πού βλέπουμε σήμερα στήν τηλεόραση πάει πολύ μακριά πίσω στό χρόνο, ἀκόμα καί πρὶν τήν ἐμφάνιση τοῦ Ἰσλάμ).

Σέ ἀντίθεση δέβαια μέ προγενέστερες λατρεῖες ὁ νόμος τοῦ θεοῦ στή νέα θρησκεία δέν εἶναι γενικός καί ἀόριστος, ἕνας φόβος ἀέναντι στό ἄδικο: τό Κοράνι, στά 114 κεφάλαια περιέχει ἐκτός ἀπό θρησκευτικές ἢ ἠθικές καί διατάξεις πού μιλοῦν γιά τό ντύσιμο, γιά τήν υγεία τῶν ἀνθρώπων, γιά τίς οικονομικές τούς σχέσεις, γιά ζητήματα ἀστικοῦ δικαίου, γιά ποινές κ.ο.κ. Εἶναι ἕνας «πλήρης» ἐπεξεργασμένος νόμος θεοῦ, ἕνας νόμος ἀνέγγιχτος, ἀναλλοίωτος πού θέλει νά καθορίζει ἀπ' ἄκρου σέ ἄκρο καί μέ πλήρη λεπτομέρεια τόν τρόπο πού πρέπει νά ζοῦν οἱ ἄνθρωποι· εἶναι θά λέγαμε ἕνας κώδικας ζωῆς.

Αὐτή ἡ ὑποκατάσταση (μέ ἐξαίρεση τή στρατιωτική λειτουργία) τῶν ἐσωτερικῶν λειτουργικῶν τοῦ κράτους ἀπό τή θρησκεία καί τούς λειτουργούς της, αὐτή ἡ ἄς τήν ποῦμε σχετική «ἔλλειψη τῆς ἀνάγκης τοῦ κράτους» σέ αὐτές τίς κοινωνίες, ἴσως μᾶς δοθῆναι σέ ἕνα βαθμό νά καταλάβουμε τή μειωμένη ἀντίσταση πού πρόβαλε ὁ μουσουλμανικός κόσμος στήν εὐρωπαϊκή ἀποικιοκρατία, στό βαθμό πού οἱ ἀποικιακές-κρατικές δομές βρισκόνταν ἔξω ἀπό τόν τρόπο ζωῆς τῶν μουσουλμάνων, στό βαθμό δηλαδή πού ἡ μουσουλμανική κοινωνία δέν συναντοῦσε, δέν ἐνοιωθε τήν ἀπόλυτη ἀ-

ναγκαιότητα τοῦ κράτους καί ἐπομένως τοῦ δικοῦ της κράτους. Μποροῦμε ἀκόμα ἔτσι νά κατανοήσουμε καί τόν παναραβισμό, τήν αἴσθησι γιά μιᾶ ἐνιαία κοινωνία τοῦ θεοῦ πέρα καί πάνω ἀπό τά σύνορα τῶν ἐθνικῶν κρατῶν (πού εἶναι ἕνας δευτερεύων διαχωρισμός ἐφ' ὅσον δέν διαχωρίζει κοινωνίες), τήν ὁποία ἔχουν ὅλοι οἱ μουσουλμάνοι.

Ὁ Α. Ἐλεφάντης περιέγραφε στά Ἐνθέματα τῆς Αὐγῆς τήν κρίση καί τή χρεοκοπία τῶν ἐθνικῶν κρατῶν στό μουσουλμανικό κόσμο, ἀκόμα καί ἐκείνων τῶν κρατῶν πού δέν ἦταν ἀπλά κληροδοτήματα τῆς ἀποικιοκρατίας ἀλλά προέκυψαν μέσα ἀπό ἐθνοκαταλυθερωτικά, ἀντιαποικιοκρατικά κινήματα. Φαίνεται, ὅπως ἄλλωστε μαρτυρεῖ καί ἡ ἀπουσία σοβαρῶν λαϊκῶν δημοκρατικῶν ἢ καί ἀστικοδημοκρατικῶν κινήματων καί ἐπαναστάσεων σέ αὐτές τίς χώρες (ἐπαναστάσεων πού ἔχουν πάντοτε ὡς ἐπίδικο ζητούμενο τό κράτος), ὅτι γιά τή μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ δέν εἶναι τό κράτος τό κομβικό ἐκεῖνο σημεῖο στό ὁποῖο συναρθρώνονται οἱ κοινωνικές σχέσεις, καί μέ αὐτή τήν ἐννοια τό αἶτημα τῆς δημοκρατίας, ὡς τό κατ' ἐξοχήν κοσμικό αἶτημα, ἀπουσιάζει σέ μιᾶ κοινωνία πού ἔχει μάθει νά ζεῖ στόν ἀναλλοίωτο νόμο τοῦ θεοῦ: μέχρι σήμερα οἱ μουσουλμάνοι δέν ἔχουν (καί δέν ἔχουν ἀναζητήσει) τήν ἴδια ὑπαρξιακή σχέση μέ τό κράτος πού ἔχει ὁ δυτικός ἄνθρωπος. Ἔτσι τό κράτος καταλήγει τελικά νά πέφτει στά χέρια δικτατόρων, στρατοκρατῶν, ἢ ἐπιμέρους ἐλίτ πού ἐξυπηρετοῦν μεμονωμένα συμφέροντα, ἀνθρώπων οἱ ὁποῖοι ἂν δέν εἶναι, στό τέλος ἐνδύνονται τή στρατιωτική περιβολή ὥστε νά ἀνταποκρίνονται στήν παραδοσιακή ἀντίληψη περί κοσμικότητας πού εἶναι τό σπαθί πλάι στό Κοράνι. Δέν χρειάζεται νά πᾶμε μακριά στό Ἰράκ: ἀκόμα καί στή γειτονική μᾶς Τουρκία ἂν κοιτάξουμε θά ἀναγνωρίσουμε ἀμέσως τούς δύο πόλους τῆς «συγκρουσιακῆς συνύπαρξης»: τό στρατό, δηλαδή τό Ἐθνικό Συμβούλιο Ἀσφαλείας, καί τό κόμμα τῶν ἰσλαμιστῶν.

Ἄλλ' ἂν μείνουμε στή παραπάνω περιγραφή, δηλαδή τῆς συνύπαρξης μιᾶς κρατικῆς ὀλιγαρχίας ἀπό τή μιᾶ, πού νέμεται καί τόν ἐγκόσμιο πλοῦτο, καί μιᾶς ἐν θεῷ κοινωνίας ἀπό τήν ἄλλη πού ἀδιαφορεῖ μέσα στήν ἀπέραντη εὐτυχία της γιά τά ἐγκόσμια καί τό κράτος, κινδυνεύουμε νά ἔχουμε μίαν ἄκρως διαστρεβλωμένη εἰκόνα τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου. Ἀκόμα καί μιᾶ σύντομη ταξιδιωτική ἐμπειρία σ' αὐτές τίς χώρες καί μιᾶ πρόχειρη ἐπικοινωνία μέ τούς ἀνθρώπους θά μιᾶς δεβαιώσει αὐτό πού ἤδη γνωρίζουμε, ὅτι ὁ μέσος μουσουλμάνος, ἡ μεγάλη πλειοψηφία τοῦ κόσμου, δέν ἀμφισβητεῖ δέβαια τή θρησκεία καί τήν παράδοσή του (ὅπως ἄλλωστε δέν τήν ἀμφισβητοῦν οἱ Ἕλληνες), ἀλλά νοιάζεται γιά τή ζωή του, γιά τό ψωμί του, τή φτώχεια του κι ἔχει συνεχῶς ἕνα μάτι στραμμένο στό κράτος. Ξέρει γιά παράδειγμα ὅτι ἂν τό κράτος καταφέρει μέ γεωτρήσεις νά ἀρδεύσει ἕνα τμήμα τῆς ἐρήμου καί τό φυτέψει μέ ἐλιές, πού εἶναι καί ὀλιγαρχεῖς σέ νερό, ἡ χώρα του θά μεταμορφωθεῖ καί μαζί μ'

αυτήν και ὁ ἴδιος. Ἐκατομμύρια μετανάστες ἀπὸ αὐτές τίς χώρες ἐγκαταλείπουν τίς ἐν θεῷ ἀδελφότητες (χωρὶς βέβαια νὰ ἐγκαταλείπουν τὴ θρησκεία τους) γιὰ νὰ ἐρθοῦν στὴν Εὐρώπη γιὰ μιὰ καλύτερη ζωὴ. Ἡ μεγάλη μάζα τοῦ κόσμου λοιπὸν σ' αὐτὰ τὰ μέρη εἶναι διχασμένη, ἐσωτερικὰ διχασμένη, ἀνάμεσα στὴν ἀνάγκη γιὰ οικονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ τὴν ἀντίστοιχη ἀνάγκη τοῦ κράτους ὡς ἐργαλείου γι' αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τίς ἐπιταγές μιᾶς θρησκείας, μιᾶς παραδόσης καὶ ἐνὸς τρόπου ζωῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη πού ἐπιβάλλουν ἓνα ἐποικοδόμημα ἀναντίστοιχο ἢ καὶ ἐχθρικό πρὸς αὐτὸ πού ἐπιτάσσει ἡ οικονομικὴ βάση.

Αὐτὸς ὁ διχασμός, αὐτὴ ἡ σύγκρουση, αὐτὴ ἡ αἰωρούμενη καὶ ἄρα διεκδικήσιμη ἀνθρώπινη μάζα, αὐτές οἱ τόσο διαφορετικὲς μεταξὺ τους προοπτικὲς, ἢ νὰ πούμε καλύτερα «προορισμοί», ἀφενὸς μιᾶς ἀναπτυξιακῆς κίνησης πρὸς τὸ ἄγνωστο ἀφετέρου μιᾶς στάσιμης ἐν θεῷ ἀδελφότητας, σπαράσσουν σήμερα ὁλόκληρο τὸ μουσουλμανικὸν κόσμον. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ τοῦ σπαραγμοῦ ἐμφανίζονται μὲ διαφορετικὸ τρόπο στὴν κάθε χώρα· στὴν Ἀλγερία ἡ σύγκρουση εἶναι ἐμφύλια καὶ οἱ νεκροὶ ξεπερνοῦν τοὺς 100.000, στὴν Τουρκία ἡ σύγκρουση διαμεσολαβεῖται καὶ μορφοποιεῖται μέσῃ ἀπὸ τὴν κοινοβουλευτικὴν πρακτικὴν. Στὴν Αἴγυπτο σκοτώνουν τουρίστες, «ἀπιστους», γιὰ τοὺς εἶναι «πολιτικά ὀρθό» νὰ ξελαστροῦν, ἀλλὰ διεκδικοῦν ἓνα κράτος πού νὰ εἶναι συμμορφωμένο μὲ τὸ νόμον τοῦ θεοῦ. Στὴν ἴδια τὴν Παλαιστίνην μόλις προχτές ἡ παλαιστινιακὴ ἀστυνομία σκότωσε δύο δικούς της, Παλαιστίνιους, ἰσλαμιστές. Στὸ Ἰράν ὁ «μετριοπαθής» Χαταμί προσπαθεῖ νὰ λύσει εἰρηνικὰ τὸ πρόβλημα διαχωρίζοντας καὶ αὐτονομώντας τὴν οικονομία ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο ἰσλαμικὸ ἐποικοδόμημα.

Σὲ κάθε περίπτωσιν ἡ εἰκόνα τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία εἶναι περίπου ἡ ἐξῆς: στὴ μέση θρῖσκεται ἡ μεγάλη μάζα τῶν ἀνθρώπων, ἡ ὁποία θέλει καὶ τὴν πίτα σωστὴ καὶ τὸ σκύλο χορτάτο, θέλει δηλαδή καὶ νὰ διατηρήσῃ τὴ θρησκεία της καὶ τὴν παράδοσίν της ἀλλὰ καὶ νὰ καλυτερέψῃ, νὰ ἀλλάξῃ, τὴ ζωὴ της. Δεξιά καὶ Ἀριστερά (καὶ ἐναπόκειται σὲ ἐμᾶς τώρα νὰ ὀρίσουμε τί εἶναι Δεξιά καὶ τί Ἀριστερά) ὑπάρχουν δύο ἀλληλοσυγκρουόμενες, δύο ἀντίπαλες ἐλίτ, ἡ κάθε μιὰ ἀπὸ τίς ὁποῖες θέλει νὰ τραβήξῃ τὸν κόσμον μὲ τὸ μέρος της. Ὑπάρχει ἡ κοσμικὴ, ἡ δυτικώτροπη καὶ δυτικομορφωμένη, ἐθνικοκρατικὴ ἐλίτ, ἀνθρωποὶ οἱ ὁποῖοι, ἀκόμα καὶ ὡς ἀπλοὶ διανοούμενοι ὅταν δέν στελεχώνουν τὸ κράτος, ἐπιλέγουν μιὰ κοινωνία μὲ δυτικὴ ἀρθρωση ὅπου ἡ θρησκεία κατέχει ἓνα συγκεκριμένο, ἓναν περιορισμένο θά λέγαμε γιὰ τὰ μέτρα τοῦ Ἰσλάμ, χῶρο, μιὰ κοινωνία ἢ ὁποία —καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ οὐσιαστικόν— ἀναπτύσσεται, ἐξελίσσεται ἰδία βουλῆσει, ξεκινᾷ καὶ τραβάει γιὰ τὸ ἄγνωστο. Καὶ ὑπάρχει ἀπ' τὴν ἄλλη —κι αὐτὸ εἶναι ἓνα σχετικὰ καινούργιο φαινόμενον— μιὰ συνεχῶς διογκούμενη ἐλίτ, ἡ ὁποία ἀρνεῖται, τόσο συνολικὰ ὅσο καὶ ἐπιμέρους, κάθε παρέκβαση ἀπὸ τὸ νόμον τοῦ

θεοῦ, κάθε θεσμό πού θά στεκόταν δίπλα στὸ νόμον τοῦ θεοῦ, κάθε ρωγμὴ πού θά μπορούσε ἔστω καὶ δυνητικὰ νὰ ἐκτρέψῃ τοὺς μουσουλμάνους ἀπὸ τὸν προορισμὸν τους πού εἶναι μιὰ ζωὴ σύμφωνη μὲ τὸ νόμον τοῦ θεοῦ. Θά μπορούσε νὰ τοὺς θεωρήσῃ κανεὶς ἀπλῶς δογματικούς, ὡστόσο ἂν ξεμπερδέψουμε ἔτσι εὐκόλα μαζί τους κινδυνεύουμε νὰ μὴν ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ σκοπιὰ τους ἔχουν δίκιο. Ἀκόμα καὶ ἡ φαινομενικὰ οὐδέτερη ἔννοια τῆς ἀνάπτυξης ἀποτελεῖ ρωγμὴ. Γιὰτὶ ἀνάπτυξη εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, πράγμα πού συνεπάγεται τὴ διαχείρισή της κι αὐτὸ σημαίνει κράτος πού διοικεῖται σύμφωνα μὲ ἀνθρώπινες ἀποφάσεις. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ κράτος ἔχει τὴ δύναμιν νὰ ἐκτρέψῃ τὴν κοινωνία τοῦ Ἰσλάμ ἀπὸ τὸν προορισμὸν της, νὰ τὴν μαρκάρῃ σὲ ἄλλο καράδι...

Εἶναι φανερό ὅτι ὁλόκληρος ὁ μουσουλμανικὸς κόσμος τελευταία θρῖσκεται σὲ ἓνα σταυροδρόμι. Τὸ ἴδιο τὸ γενεαλογικὸ δέντρο τοῦ Αἰγύπτιου ὑπαρχηγοῦ τοῦ Μπίν Λάντεν τοῦ Ἄλ Ζουαχίρι, μαρτυρεῖ αὐτὴ τὴν ταλάντευση τῶν Ἀράβων μπροστὰ στὸ σταυροδρόμι: ὁ παππούς του μεγάλος καὶ ξακουστός ἱμάμης, ὁ πατέρας του διάσημος γιατρός, πολὺ μορφωμένος καὶ σπουδαγμένος στὴ Δύση, ὁ ἴδιος ἑνοπλος πρωταγωνιστὴς τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴ μετεξέλιξη τοῦ σύγχρονου ἀραβικοῦ κράτους, σὲ ἰσλαμικὸ «μὴ κράτος». Παρόμοια εἶναι ἄλλωστε ἡ εἰκόνα ἂν δοῦμε καὶ τὸ ἱστορικὸ τῆς οἰκογένειας τοῦ ἴδιου τοῦ Μπίν Λάντεν.

Ξαναγυρνώντας λοιπὸν στὸ ἀρχικὸ ἐρώτημα, ποῖο εἶναι δηλαδή τὸ πρόσωπον τῆς ἄλλης πλευρᾶς πού μᾶς φανερώνεται (ἢ πού πρέπει νὰ ἀνακαλύψουμε) πίσω ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς 11ης Σεπτεμβρίου, θά ἔλεγα ἀκριβῶς τοῦτο: αὐτὸ πού μᾶς φανερώνεται εἶναι ἓνας κόσμος 1,2 δισεκατομμυρίων ἀνθρώπων, ἓνας κόσμος πού σπαράσσεται ἐσωτερικὰ καθὼς θρῖσκεται μπροστὰ σὲ ἓνα κρίσιμο σταυροδρόμι. Ἐκεῖ μπροστὰ στέκεται καὶ ὁ Μπίν Λάντεν μὲ θέση, μὲ ἀποψη, ἴσως καὶ μὲ σχέδιον γιὰ τὸ πῶς θά ἐξυπηρετήσῃ τὴν ἀποψήν του (κι ἂς μὴν τὸν ἀδικοῦμε ἄλλο παρακαλῶ, τόσο τὸν ἴδιο ὅσο καὶ κυρίως τὸ πρόβλημα ἐπαναλαμβάνοντας τὸ ἀπόφθεγμα πῶς ὁ Μπίν Λάντεν εἶναι δημιουργημάτων Ἀμερικανικῶν). Στὶς 11 Σεπτεμβρίου ὁ Μπίν Λάντεν σκότωσε μερικὲς χιλιάδες Ἀμερικανούς «ἀπίστους», ὅμως τὴν ὥρα πού τὸ ἔκανε εἶχε, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ Αἰγύπτιοι ὁμοϊδεάτες του ὅταν σκοτώνουν τουρίστες, τὰ μάτια του στραμμένα στὸ ἐσωτερικὸν τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου. Ἐκεῖ θρῖσκονται οἱ πραγματικοί, πιὸ σωστὰ οἱ ἄμεσοι, ἀντίπαλοί του, οἱ δυτικώτροπες κρατικὲς ἐλίτ, ἐκεῖ θρῖσκεται καὶ ἡ μεγάλη ἀναποφάσιστη μάζα τῶν μουσουλμάνων πού ὁ Μπίν Λάντεν θέλει νὰ πείσει, θέλει νὰ σύρει στὸ δικὸν του δρόμον. Ξέρει ὅτι ὁ δρόμος τῶν Ἀλγερινῶν, πού σφάζονται μεταξὺ τους, εἶναι ἀδιέξοδος καὶ ὅτι ἀντίθετα χτυπώντας τὸν ἄπιστο, πού εἶναι ταυτόχρονα καὶ κοινὸς πολιτικὸς ἐχθρὸς ὄλων τῶν μουσουλμάνων, πολώνει τὸν μουσουλμανικὸν κόσμον καὶ τὸν συσπειρώνει ὑπὸ

τήν ηγεσία του. Τήν ίδια ώρα μάλιστα πού ο ίδιος και οι σύν αυτόν εμφανίζονται νά ήγούνται του άγώνα κατά του κοινού έχθρου, οι δυτικότερες κρατικές ήγεσίες μέ τίς διευκολύνσεις πού προσφέρουν στους Άμερικανούς αποκαλύπτουν τό πραγματικό προδοτικό τους πρόσωπο στόν κόσμο του Ίσλάμ. Όπερ έδει δείξει.

Ό Μπίν Λάντεν λοιπόν δέν είναι μόνος τους, δέν είναι ένας μοναχικός παράτολμος τρομοκράτης όπως θά ήθελαν νά τον φαντάζονται όρισμένοι πέραν του Άτλαντικού. Είναι προϊόν ενός ανερχόμενου και μερικώς φορές πλειοψηφικού ιδεολογικοπολιτικού ρεύματος στό μουσουλμανικό κόσμο, ενός ρεύματος πού όλο και περισσότερο τά τελευταία χρόνια προσανατολίζει και κατευθύνει τους οικονομικούς πόρους, τή σκέψη των ανθρώπων, τή μόρφωσή τους, τήν ενέργειά τους, τίς αναζητήσεις τους. Σκέφτομαι λοιπόν ότι τό πραγματικό δίλημμα μπροστά στό όποιο βρισκόμαστε (και αναφερόμαι και στους άριστερούς), δέν είναι τελικά αν είμαστε μέ τον Μπίν Λάντεν ή μέ τους Άμερικανούς, αλλά ποιά είναι ή άποψή μας, ποιά ή θέση μας στην έσωτερική αυτή σύγκρουση πού διαπερνά και συγκλονίζει όλόκληρο τό μουσουλμανικό κόσμο. Η άπάντηση δέν είναι καθόλου εύκολη, αλλά είναι αυτονόητη. Δέν είναι εύκολη γιατί σ' αυτά τά μέρη οι κοσμικές-κρατικές δυνάμεις και δομές δέν είναι δημοκρατικές, δέν είναι καν λαϊκές πολλές φορές, γιατί ό κρατισμός καταλήγει στη στρατοκρατία, γιατί τό κράτος έξυπηρετεί ιδιοτελή συμφέροντα, γιατί ή λαϊκότητα βρίσκεται εκτός κράτους, από τήν άλλη πλευρά, από τήν πλευρά του Ίσλάμ. Είναι όμως αυτονόητη γιατί ή λαϊκότητα δέν είναι, δέν ήταν ποτέ, πίο αναγκαία συνθήκη γιά τή δημοκρατία από τήν κοσμικότητα: δημοκρατία χωρίς χειραφέτηση, χωρίς σχετική άυτονομία, από τό νόμο του θεού δέν μπορεί νά υπάρξει. Όσο σύνθετα λοιπόν κι αν είναι τά πράγματα σ' αυτές τίς χώρες, όσες κι αν είναι οι πρακτικές δυσκολίες μιάς τέτοιας πρότασης, είμαστε και δέν μπορούμε παρά νά είμαστε, μέ όποιοδήποτε και μέ οτιδήποτε συντελέσει, βοηθήσει, ώστε νά μπορέσουν κι αυτές οι κοινωνίες νά περιορίσουν τό δικό τους Χριστόδουλο στην ούράνια γωνία του. Δέν είμαστε λοιπόν μέ τον Μπίν Λάντεν, είμαστε εναντίον του. Μέ αυτή τήν έννοια και γιά νά επανέλθουμε στά όσα περί διαφορετικής ποιότητας του διλήμματος αναφέραμε στην άρχή του κειμένου: ή πρόταση «διαφωνώ μέ τους Άμερικανούς γιά τον τρόπο μέ τον όποιο αντιμετώπιζουν τον Μπίν Λάντεν» είναι μιά άληθής πρόταση. Η πρόταση «διαφωνώ μέ τον Μπίν Λάντεν γιά τον τρόπο πού αντιμετώπιζει τους Άμερικανούς» είναι γιά μās μιάς άβάσιμη, μιά άνόητη πρόταση.

Τούτου λεχθέντος και έφ' όσον τό ζητούμενο σ' αυτή τή κρίσιμη καμπή στην όποία βρίσκεται σήμερα ό μουσουλμανικός κόσμος είναι ή επικράτηση τής κοσμικότητας, μέ άλλα λόγια ή λαϊκότητα τής κοσμικότητας,

έπειδή λοιπόν αυτό είναι τό ουσιαστικό πρόβλημα και όχι ή εκδίκηση γιά τήν 11η Σεπτεμβρίου και ή τιμωρία του Μπίν Λάντεν, οι βομβαρδισμοί και οι στρατιωτικές επιχειρήσεις πού ξεκίνησε ό Μπους πριν δύο βδομάδες είναι τελείως άναντίστοιχοι προς τό κυρίως ζητούμενο. Και δέν είναι μόνο άναντίστοιχοι, είναι και αντίθετοι: γιατί στρέφουν τον άπλό μουσουλμάνο σέ συσπείρωση γύρω από τους δεχόμενους τήν επίθεση άδελφούς, και άρα σέ συσπείρωση γύρω από τους θεοκράτες. Γιατί «ξεσκεπάζουν» τίς έγγχώρες κοσμικές δυνάμεις και κρατικές δομές, ως άμερικανόδουλες, άμερικανόπνευστες και εν πάση περιπτώσει ξένες προς τον κόσμο του Ίσλάμ, γιατί συμβάλλουν νά πραγματοποιηθεί αυτό στό όποιο ό Μπίν Λάντεν έξαρχής απέβλεπε: στην πώλωση στό έσωτερικό του ισλαμικού κόσμου τώρα πού οι μάξες είναι ακόμα άνώριμες, άνέτοιμες υλικά και ιδεολογικά νά άντεπεξέλθουν στα διλήμματα πού τους βάζει αυτή ή πώλωση γιατί ή εικόνα των Παλαιστινίων πού δέχονται μπόμπες και ή εικόνα των Άφγανών πού δέχονται μπόμπες γίνεται μιά άξεδιάλυτη εικόνα ενός βομβαρδισμένου Ίσλάμ στό μυαλό του άπλου μουσουλμάνου, ό όποιος δέν μπορεί νά ξεχωρίσει πολιτικού χαρακτήρα από θρησκευτικού χαρακτήρα βομβαρδισμούς (και ποιός θά μπορούσε άραγε;) γιατί τέλος, ακόμα κι αν δεχόμασταν ως σημαντικό ζητούμενο αυτό πού θεωρεί ό Μπους ως σημαντικό, δηλαδή τή σύλληψη και τιμωρία των ενόχων, τή σύλληψη και τιμωρία των τρομοκρατών, και πάλι θά πρέπει νά δεχθούμε ότι αυτή ή τιμωρία, ό θάνατος, βρίσκεται στον πυρήνα τής λογικής του τζιχάντ και των μαρτύρων του Προφήτη και μ' αυτή τήν έννοια δέν άποτελεί τιμωρία αλλά δικαίωση: γιατί, κοντολογίς, ή ουσιαστική πλευρά του προσώπου του Μπίν Λάντεν δέν είναι αυτή του τρομοκράτη, αλλά του θεοκράτη. Αυτό είναι τό πρόβλημα, τό όποιο δέν μπορούμε νά λύσουμε βομβαρδίζοντάς το.

Αυτή ή ιστορία, πού άνοιξε και μās άποκαλύφθηκε στις 11 Σεπτεμβρίου, έχει δεκάδες διαφορετικές πλευρές, όλες έξίσου ύπαρκτες και συγκοινωνούσες. Είναι μιά ιστορία άποικιοκρατίας, μιά ιστορία ιμπεριαλισμού, μιά ιστορία πετρελαίου, μιά ιστορία τρομοκρατίας, μιά ιστορία πολιτισμών κ.ο.κ. Και είναι χαρακτηριστικό ότι ό καθένας, αντί ή τρομακτική λάμψη και ό έκκωφαντικός θόρυβος τής 11ης Σεπτεμβρίου νά του άνοιξει τά μάτια και τά αυτιά γιά νά μάθει, άρκείται νά βλέπει μέσα σ' αυτό τό γεγονός αυτή και μόνο τήν πλευρά πού έβλεπε πάντα. Ό «ύλιστής», ό κυνικός, βλέπει τά πετρέλαια και μ' αυτά άσχολεϊται, ό αντιιμπεριαλιστής βλέπει τον ιμπεριαλισμό, ό θρησκευολόγος βλέπει και άσχολεϊται μέ τό Ίσλάμ, ό κρυπτοφασίστας βλέπει Έβραίους, ό πολυπολιτισμικός πολιτικά όρθός βλέπει πρόσφυγες, και πάει λέγοντας. Έτσι και ό Μπους δέν κάνει κάτι πού νά είναι διαφορετικό, έξω από τον έαυτό του αυτός μπόμπες ήξερε νά ρίχνει, μπόμπες ρίχνει...

ΟΧΙ ΣΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ

του Άγγελου Ήλεφάντη

– «Δέν γνωρίζουμε πόσο θά κρατήσει ό πόλεμος κατά τής τρομοκρατίας. Ίσως χρειασθοῦν δέκα χρόνια». *Τζ. Μπούς, πρόεδρος τῶν ΗΠΑ*

«Ό πόλεμος ἐνάντια στήν τρομοκρατία θά κερδηθεῖ μόνον ἂν αὐτή ἡ ἐξτρεμιστική ἰδεολογία κατατροπωθεῖ καί δυσφημισθεῖ ἀκριβῶς ὅπως ἐγινε μέ τήν ἰδεολογία τοῦ κομμουνισμοῦ κατά τή διάρκεια τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου»

Washington Post

«Κάθε μουσουλμάνος ὀφείλει νά ἐξεγερθεῖ κατά τῶν ἀπίστων γιά νά ὑπερασπίσει τή θρησκεία του»

Όσάμα Μπίν Λάντεν

«Εἶμαστε ἔτοιμοι γιά ἑκατομμύρια νεκρούς»

Μουλάς Ἀμπντούλ Σαλάμ Ζαΐφ, πρεσβευτής τῶν Τάλιμπαν στό Πακιστάν, σέ συνομιλία του στόν ἀπεσταλμένο τῶν Νέων στό Ίσλαμαμπάντ, Γιάννη Διακογιάννη

Τί λένε οἱ παραπάνω ρήσεις πού ἐπέλεξα ἀνάμεσα σέ πολλές ἄλλες αὐτῶν τῶν ἡμερῶν; Ὁχι, δέν εἶναι ρητορικά παίγνια. Λένε αὐτό πού λένε, ἀκριβῶς. Κυριολεκτοῦν.

Ό Μπούς, μέ τό χέρι στό *Εὐαγγέλιο* πού τό πιστεύει, πράγματι δέν ξέρει πόσο θά κρατήσει ό πόλεμος του κατά τής τρομοκρατίας. Ἐπειδή ὅμως ὑποψιάζεται, ἂν καί δέν τό λέει, ὅτι ἔχει νά κάνει, μέ μιά πολύ γενικότερη καί συνθετότερη σύγκρουση ἀπό τήν ἐξάρθρωση τῶν τρομοκρατικῶν δικτύων, τήν ἐξόντωση τοῦ Μπίν Λάντεν καί τῶν Τάλιμπαν, γι' αὐτό βάζει ἕναν ἀσαφῆ χρονικό ὀρίζοντα μέσης διάρκειας, δέκα ἐτῶν. Ὁ Μπίν Λάντεν, πάλι, ὑπενθυμίζει τό ἱερό χρέος πού ἔχουν οἱ μουσουλμάνοι νά ἐξεγερθοῦν κατά τῶν ἀπίστων πού ἀπειλοῦν τή θρησκεία τους: τοὺς Σταυροφόρους (Δύση), τόν ἀρχηγό τους Μπούς, τοὺς Ἑβραίους καί τοὺς Σαουδάραβες πού ἐπιτρέπουν στοὺς Ἀμερικανούς νά ἔχουν βάσεις στοὺς Ἱερούς Τόπους καί νά τοὺς βεβηλώνουν. Καί κυριολεκτεῖ. Ὁ πρεσβευτής πρεσβεύει ὅτι ὁ μουσουλμανικός κόσμος εἶναι ἔτοιμος νά προσφέρει ἑκατομμύρια νεκρούς σ'

αὐτό τον ἀρῶνα, τοὺς «μαρτίρες» τοῦ ἱεροῦ πόλεμου κατὰ τήν κορανική προσταγή. Τέλος, ἡ *Washington Post*, πιά καλλιεργημένη αὐτή ἀπ' τοὺς προλαλήσαντες, πιάνει τό ζουμί: ὑποδεικνύει ὅτι τό κύριο πεδίο τής σύγκρουσης, ἐκεῖ πού θά ὑπάρξει ὁ νικητής, καί μόνον ἐκεῖ λέει, δέν εἶναι οὔτε οἱ χαράδρες τοῦ Ἀφγανιστάν οὔτε τά κρησφύγετα τῶν τρομοκρατῶν, ἀλλά ἡ ἰδεολογία. Ἐκεῖνο, δηλαδή, τό πεδίο στό ὅποιο οἱ ἄνθρωποι ἀποφασίζονται ἢ δέν ἀποφασίζονται νά σκοτωθοῦν καί νά σκοτωθοῦν, μετατρέποντας ἔτσι ἄλλα στοιχεῖα, ὅπως εἶναι οἱ πεποιθήσεις, οἱ ἰδέες, οἱ φαντασιώσεις, οἱ ἐνορμήσεις, σέ ὑλικότερες ἐνέργειες, τίς πιά ὑλικές πού ὑπάρχουν γιά τή ζωή καί τόν θάνατο τοῦ ἴδιου τοῦ σώματος, τόν θάνατο τοῦ ἄλλου ἢ τοῦ ἑαυτοῦ, τοῦ ἑαυτοῦ καί τοῦ ἄλλου. Εἶναι αὐτό πού λέμε «κι ὅποιον πάρει ὁ χάρος». Κι ἐδῶ ὁ χάρος περιμένει πολλούς.

Ῥστόσο, οὔτε ὁ Μπίν Λάντεν ἔχει στό τσεπάκι του ἕνα δισεκατομμύριο μουσουλμάνους παρόλο πού ὅλοι οἱ μουσουλμάνοι, ὅλων τῶν τάσεων καί αἰρέσεων τοῦ Ἰσλάμ, γνωρίζουν καί ἀσπάζονται τήν προσταγή τοῦ Κορανοῦ ὅτι ἔχουν ἱερό χρέος νά μάχονται γιά τήν υπεράσπιση τής θρησκείας τους. Αὐτή ἡ ὑπέρ πίστεως ἀνταπάρηση ἐρχεται κάτω ἀπό ὀρισμένες συνθήκες καί ὑπό ὀρισμένους ὅρους, κάτι πού δέν εἶναι ποτέ αὐτονόητο. Οὔτε καί τώρα εἶναι αὐτονόητη ἡ ἐπίδειξη ἀνταπάρησης γιά ὅλους τοὺς μουσουλμάνους. Κι ὀπωσδήποτε ὁ Μπίν Λάντεν δέν τό γνωρίζει, ἀλλά τό προσδοκᾷ καί συνάμα τό ἐκδιάζει, παρόλο πού ὁ κάθε μουσουλμάνος γνωρίζει ὅτι κρέμεται ἐπὶ τής κεφα-

λής του ή ρομφαία του 'Αλλάχ και του Προφήτη, ή ρομφαία της άπιστίας απέναντι στην υπέρτατη προσταγή του Προφήτη. Βλέπετε, ακόμη και οι πιο αυστηρές προσταγές των θεών πρέπει να περάσουν μέσα από τό θυμικό και τή δούληση των ανθρώπων, πράγμα όχι και τόσο εύκολο. Ούτε οι μυστικές υπηρεσίες των ΗΠΑ γνωρίζουν πώς θα φερθούν οι μουσουλμάνοι, κυρίως όχι αυτές. 'Αλλά ούτε και ο πρεσβευτής 'Αμπντούλ Σαλάμ Ζαΐφ γνωρίζει ότι, πράγματι, υπάρχουν εκατομμύρια μουσουλμάνοι έτοιμοι να σκοτωθούν, να γίνουν «μάρτυρες» του 'Ισλάμ: ή υπόσχεση για τά πιλάφια και τά ουρί του παραδείσου δέν είναι πάντα, και αυτόμάτως, πειστική για όλους. "Όπως δείχνει ο ισλαμολόγος Μωχάμετ 'Αρκούν, ή λέξη μάρτυρας υπάρχει μέν στό Κοράνι αλλά στην ιστορία του 'Ισλάμ, ανάλογα μέ τή συγκυρία και τούς ποικιλώνυμους έρμηνευτές, τής προσοδίδεται διαφορετικό νόημα και οδηγεί σέ διαφορετικές μορφές πρακτικής πού δέν ταυτίζονται μέ τήν αυτοχειρία ή τήν αυτοθυσία. Τά εκατομμύρια «μάρτυρες» του 'Ισλάμ για τά όποια είναι τόσο κατηγορηματικός ο μουλάς των Ταλιμπάν, όσο κι αν είναι από τή μεριά του επιθυμητά —διότι μόνον μέ τή θυσία τους θά υπάρξει ή νίκη—, δέν είναι παρά μία προσδοκία, ένα διακύβευμα. "Όλα παίζονται. 'Ετσι, μόνα τους, τά τόμαχοκ, τά στέλθ και τά άεροπλανοφόρα από τή μία μεριά, ή ή τρομοκρατία και οι Τάλιμπαν από τή άλλη δέν διαμορφώνουν τίς κύριες δυνάμεις τής σύγκρουσης. Ποιά είναι ή κύρια πλευρά τής σύγκρουσης, τό πεδίο εκείνο στό όποιο δοκιμάζονται οι αντιτιθέμενες δυνάμεις;

Θά χρειασθεί να πάμε λίγο πίσω. Στά χρόνια τής ιρανικής επανάστασης και μέ τήν άνοδο του χομείνισμου στην έξουσία, άρχισε προσοδευτικά να αναπτύσσεται σέ όλον τόν άραβο-μουσουλμανικό κόσμο ένα νέο πολιτικο-θρησκευτικό ρεύμα, ο *ισλαμισμός*. Στην περίπτωση, βέβαια, του 'Ιράν ο ισλαμισμός, τό πολιτικό κίνημα πού διεκδικούσε τήν παλινόρθωση και τήν οικουμενικότητα του ισλαμικού νόμου τής σαρία, ήταν αιτική έμπνευσης. Κι όπως δέν υπάρχει ένα 'Ισλάμ άλλο τόσο δέν υπήρξε ένας και όμοιογενής ισλαμισμός: ισλαμισμός ήταν κι εκείνος του 'Ερμπακάν στην Τουρκία και των 'Αδελφών Μουσουλμάνων στην Αίγυπτο (ιδρύθηκαν τό 1928) και του FIS στην 'Αλγερία και των Ουαχαμιπιτών στη Σαουδική 'Αραβία πού ως γνωστόν βοήθησαν άποφασιστικά τόν βασιλιά 'Ιμπν Σαούντ να καθυποτάξει και να ένοποιήσει τίς άραβικές φυλές τής 'Αραβίας, έπεισακτος ή και ιθαγενής ισλαμισμός έμφανίστηκε στη Βοσνία, στην Τσετσενία, στην Κεντρική 'Ασία, στη Συρία (όπου τούς ίσοπέδωσε ο 'Ασαντ τό 1982), και στην 'Ινδονησία και στό Πακιστάν και μεταξύ των οικονομικών μεταναστών στην Εύρώπη (κυρίως Γαλλία) και στις ΗΠΑ. "Αν ο ισλαμισμός δέν έχει ένιαία όργάνωση, δομή και στόχους πού θά κάλυπταν όλες τίς περιπτώσεις, αν έμφανίζεται στό πλαίσιο πολύ διαφορετικών κοινωνικών καταστάσεων έχει ωστόσο ένα κοινό ιδεολογικό υπό-

βαθρο. Και τούτο δέν είναι παρά ο άγώνας για τήν υποκατάσταση του έθνικού κράτους από τά ισλαμιστικά κινήματα και ή αντικατάστασή του από κράτος θεοκρατικό, υποκείμενο στό θείο νόμο, τόν όποιο βέβαια διερμηνεύουν και επιβάλλουν οι επιχώριες έλίτ. Στην περίπτωση π.χ. του 'Ιράν θρησκευτική ήγεσία (οι άγιατολλάχ) και πολιτική ήγεσία συμπίπτουν, όπως και στους Τάλιμπαν καιτοι σουνίτες αυτοί. Στην περίπτωση τής Σαουδικής 'Αραβίας διαφέρουν: πολιτική έξουσία είναι ο βασιλιάς και οι πρίγκιπες σέ στενή συμμαχία μέ τούς μουλάδες. 'Εν πάση περιπτώσει οι διαφορές, οι αίρέσεις, οι πολιτικές έλίτ και τάσεις είναι πολλές, αντιφατικές, άλληλοσυγκρουόμενες και σχεδόν πάντα ή καθεμιά διεκδικεί τήν όρθοδοξία. Τό συνολικό τοπίο είναι ένα μωσαϊκό πού θά μπορούσε να μπλέξει και τόν πιο εύρυμαθή ισλαμολόγο.

Προσπαθώ όμως να κατανοήσω τά γεγονότα αυτών των ημερών και κυρίως τά κρυφά ή φανερά διακυβεύματα, υπό τό πρίσμα όρισμένων διαπιστώσεων.

Τά έθνικά κράτη στον άραβο-μουσουλμανικό κόσμο, αυτά ακριβώς πού διαμορφώθηκαν ως *έθνικά κράτη* στη μετααποικιοκρατική περίοδο έχουν περιέλθει σέ βαθιά ιδεολογική και κοινωνική κρίση, κρίση νομιμοποίησης. Και εκείνα πού προέκυψαν από έθνική-άντιαποικιοκρατική επανάσταση (π.χ. 'Αλγερία), και εκείνα στα όποια τό έθνικο-αντιαποικιοκρατικό πνεύμα προσπάθησε να τά εισαγάγει στη σύγχρονη νεωτερικότητα (Αίγυπτος, Τυνησία, Λιβύη, 'Ιράκ) και εκείνα πού έγκατέστησε ή ίδια «άπελθούσα» άποικιοκρατία (Σαουδική 'Αραβία, 'Εμιράτα του Κόλπου, 'Ιορδανία, Μαρόκο κλπ.) και άλλες σύμμεικτες περιπτώσεις ('Ινδονησία, 'Αφγανιστάν, Κ. 'Ασία). Κι εδώ πάλι ή πολιτειολογία και ή ιστορία μπορούν να μπλέξουν άσχημα μέ τήν τεράστια περιπτωσιολογία.

"Ενα είναι σίγουρο: στα κράτη αυτά, κυριάρχησαν οι στρατοκρατικές έλίτ, οι δικτατορίες, ή διαφθορά και ή αυθαιρεσία, ο έθνικισμός, ή κρατικοποίηση τής θρησκείας του 'Ισλάμ. Σέ κάθε περίπτωση ένταφιάστηκε τό έθνικό πρόταγμα: κράτος δικαίου, αντικειμενικότητα των θεσμών, δημοκρατία. Και σέ κάθε περίπτωση ένταφιάστηκαν οι κοινωνικές διεκδικήσεις, τόσο έντονες στη φάση του άγώνα τής έθνικής ανεξαρτησίας κι άργότερα. Σέ κάθε περίπτωση ήταν χρεοκοπία του σοβιετικού μαρξισμού πού γαλούχησε τά μετααποικιοκρατικά κράτη. Τό σάλπισμα του Φανόν «της Γής οι κολασμένοι», είναι μία μακρινή ιστορία, όσο και τό Βιετνάμ, ο Γκεβάρα, ο Νασέρ, τό επαναστατικό Μπαάθ ή ο Λουμούμπα στη μαύρη 'Αφρική.

"Ετσι σέ όλον τόν άραβοϊσλαμικό κόσμο θά καταγραφεί ένα διπλό έλλειμμα: άφενός ρήξη προς τό κοσμικό έθνικό κράτος, άφετέρου άνικανοποίητες κοινωνικές απαιτήσεις σέ κοινωνίες μάλιστα πού τό κοινωνικό ζήτημα έχει πάρει οξύτατες διαστάσεις εξ αίτίας και τής δημογραφικής έκρηξης, ενώ από τήν άλλη μεριά στα χέρια των κρατικών έλίτ συσσωρεύεται, λόγω πετρελαίων, τεράστιος πλούτος. Αυτό τό διπλό έλλειμ-

μα σημάδευε στά μάτια τῶν κατώτερων καί μεσαίων τάξεων ὡς ὑπαίτιους ἀφενός τούς Ἀμερικανούς καί τή Δύση γενικότερα, ἀφετέρου τίς χρεοκοπημένες στίς συνειδήσεις τους ἐπιχώριες ἐλίτ.

Μποροῦμε τώρα νά διακρίνουμε μέ σχετική σαφήνεια ἕνα δεύτερο σημεῖο: ἡ ἀνοδος τῶν ἰσλαμισμῶν σέ κάθε περίπτωση τροφοδοτεῖται καί διογκώνεται στό ἔδαφος, ἀκριβῶς, τοῦ ἐλλείμματος γιά τό ὅποιο μιλοῦσα πιά πάνω. Ἐδῶ οἱ ἰσλαμισμοί σημαδεύουν καίρια: τούς σφετεριστές τοῦ πλούτου, ντόπιους καί ξένους, καί συνάμα τούς δλάσφημους ἀπιστοὺς πού μολύνουν τήν ἱερή τάξη τοῦ Προφήτη.

Ἀπό τό ἀφετηριακό αὐτό σημεῖο μέχρι τό σημεῖο τά ἰσλαμιστικά κινήματα νά ἀποκτήσουν ἄλλοῦ περιεσσότερη κι ἄλλοῦ λιγότερη, πάντως σημαντική, ἐπιρροή ἢ ἀπόσταση εἶναι μικρή. Καί γίνεται ἀκόμη μικρότερη στό χρόνο μετά τόν Πόλεμο τοῦ Κόλπου καί τό ναυάγιο μιᾶς δίκαιης λύσης στό παλαιστινιακό ζήτημα. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό, ἐπίσης, μέχρι τό σημεῖο μιᾶς ὀργάνωση-μιστικό δίκτυο ὅπως ἡ Ἄλ Κάιντα ν' ἀποκτήσει, ἂν ὄχι πλατιά δικτύωση καί ὀργάνωση μέσα στίς ἀραβομουσουλμανικές χῶρες, πάντως εὐνοϊκή ἀπὴρηση ἢ ἀπόσταση δέν εἶναι μεγάλη, ἀκόμη κι ὅταν ἡ δράση της καί ἡ μεθοδολογία της ὑπερβαίνουν προκλητικά κάθε ἱστορικό-πολιτικό προηγούμενο, ὅπως στήν περίπτωση τῆς «Μαύρης Τρίτης» στίς ΗΠΑ. Γιατί μ' αὐτό τόν ἀκραῖο τρόπο ἡ Ἄλ Κάιντα ἀγγίζει μμητικά τό λόγο τοῦ Προφήτη, ὅπως αὐτή τόν ἐρμηνεύει, γιά νά ἀποβεῖ ἐκφραστής τῆς ὑψιστης προσταγῆς τοῦ Προφήτη. Ἡ προσφορά τοῦ ἴδιου τοῦ σώματος τῶν πρωταγωνιστῶν-μαρτύρων θέλει νά λειτουργήσει ὡς αὐθεντικό διαπιστευτήριο ἀπό τήν προσταγή πρὸς τήν ψυχή καί τή συνείδηση ὄλων τῶν πιστῶν. Εἶναι μιᾶ «αὐθεντική ἐρμηνεία» (ὅπως θά λέγαμε γιά τά δικά μας Συντάγματα τά ὅποια μόνο ἡ Βουλή μπορεῖ νά ἐρμηνεύσει αὐθεντικά) πού δέν βασίζεται στό ἐπιχειρημα ἀλλά στήν πράξη τήν ἴδια. Ἐγκληματική; Σίγουρα: ὄχι ὅμως ἀναποτελεσματική στό νά συναρπάσει τούς ὁμοϊδεάτες-πιστοὺς καί νά γεμίσει ἀνασφάλεια τούς ἀπιστοὺς. Ἐτοι τά κοινωνικά καί πολιτικά αἰτήματα, ἡ ταπείνωση καί ἡ κοινωνική ἀδικία ἀιμοδοτοῦν ἕνα γενικότερο θρησκευτικό-πολιτισμικό ὄραμα, ἔστω καί ἂν συχνά ἀκολουθεῖ τούς δρόμους τοῦ ἀμαλγάματος καί τῶν συμψηφισμῶν.

Συμβαίνει καί κάτι χειρότερο. Ἀφοῦ στή συνείδηση τῶν λαῶν αὐτῶν ἐκπίπτουν τά ἠθικά καί ἰδεολογικά ἐρείσματα τοῦ ἐθνικοῦ κράτους (πού ἀκόμη καί στήν ἀτελέστερη μορφή του βασίζεται στήν ἀρχή τῆς θεσμισμένης ἐγκοσμίας ἀντιπροσώπευσης καί τῆς κοσμικῆς του νομιμοποίησης) τότε οἱ κοινωνίες αὐτές κινδυνεύουν νά ὀπισθοδρομήσουν σέ φυλετικό-θρησκευτικές ἀρχές, μιᾶ ἄλλης λογικῆς αὐτές. Ἐκεῖ δηλαδή πού δέν ἰσχύει ἡ ἀρχή τοῦ ἔλλογου καί κοσμικοῦ δικαίου ἀλλά τό «θέλημα» τῆς θείας καί ἀπόλυτης ὑπερβατικότητας. Ἐδῶ δέν πρόκειται γιά σύγκρουση πολιτισμῶν—οἱ πολιτισμοί πάντοτε καί συγκρούονται ὅπως καί συνδιαλέγονται— ἀλλά γιά ρήγμα ἀγεφύρωτο.

Δέν ὑποστηρίζω ὅτι αὐτό τό ρήγμα ἔχει ἤδη ὀλοκληρωθεῖ ἀλλά ὅτι ἡ ἐν ἐξελίξει σύγκρουση, μέ τόν τρόπο πού ὁ ἀρχηγέτης Μπούς τήν καθοδηγεῖ καί ὁ νέος «προφήτης» Μπίν Λάντεν τήν ὀραματίζεται, σ' αὐτόν τόν νέο Ἀρμαγεδδῶν ὅπου ὁ ἕνας εἶναι τό Θηρίον τοῦ ἄλλου, κινδυνεύει νά ὀλοκληρωθεῖ, ὁ πόλεμος νά πάρει χαρακτηρισά θρησκευτικοπολιτικό ρήγματος. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε τούς πολύχρονους καί αἱματηροὺς θρησκευτικούς πολέμους στή Δύση. Ἡ ρήξη ἐνδέχεται σφόδρα νά γίνει θρησκευτικο-πολιτισμική. Καί τά ἀποτελέσματα αὐτῆς ἀστάθμητα, πού σίγουρα θά ὑπερβαίνουν τίς ἀφετηρίες. Πῶς; Ἄν ἀγγίξει τό ὄριο μή ἐπιστροφῆς, ἂν οἱ βομβαρδισμοί τοῦ Μπούς στό Ἀφγανιστάν καταφέρουν τό ἀκατόρθωτο: νά ἐνοποιήσουν ἂν ὄχι πολιτικά, τουλάχιστον ἰδεολογικά καί συναισθηματικά, τίς μεγάλες μάζες τοῦ ἀραβομουσουλμανικοῦ κόσμου ἀπ' τήν Ἰνδονησία στό Μαγκρέμπ, τήν Ἀφρική τοῦ Μαραμποῦ ὡς τήν Εὐρώπη καί τίς ΗΠΑ.

Στήν ἱστορία ὅταν ἐπίκεινται τέτοιας ἐκτασης ἀνατροπές καί συγκρούσεις οἱ ἄνθρωποι διατελοῦν ἐν πλήρει συγχύσει. Κινοῦνται μέσα στήν ἀδιαφάνεια μέ ὀδηγό τά προηγούμενα καί ὄχι τά ἐσόμενα, πού οἱ ἴδιοι πυροδοτοῦν καί δημιουργοῦν στά τυφλά. Ὅταν ξεκίνησε ὁ Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1914, οἱ ἀπλοῖ ἄνθρωποι καί τὰ ἐπιτελεῖα, καί ἀπ' τίς δύο μεριεῖς τοῦ μετώπου, πίστευαν, ἐκτός ἀπό τό δικίους τους, ὅτι ὁ πόλεμος θά τελειώσει τό πολύ ὡς τό Χριστούγεννα. Τό ἔγραφαν οἱ φαντᾶροι στίς οἰκογένειές τους. Γύρισαν ὅμως μετά 4 χρόνια ἀφήνοντας στά πεδία τῶν μαχῶν δεκαπέντε ἑκατομμύρια νεκροὺς. Γι' αὐτό ὁ Τσῶρτσιλ εἶχε πεῖ, μετά τόν πόλεμο κι αὐτός, ὅτι ἦταν ἕνας «ἀνώφελος πόλεμος». Κι ὅταν οἱ Γερμανοὶ ξεκινούσαν τήν ἐγκληματική τρέλα τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου σέ καμιά περίπτωση δέν μπορούσαν νά φαντασθοῦν ὅτι θά τόν τελειώσαν συντριμμένοι οἱ ἴδιοι, κουβαλώντας γιά πάντα τό ἀνεξίτηλο στίγμα τῆς βαρβαρότητας τῶν ἐβδομήντα ἑκατομμυρίων νεκρῶν. Ἄν τό φαντάζονταν δέν θά ἔκαναν αὐτό τό δῆμα.

Ὁ γηραιὸς ἠγέτης τῶν Ἐργατικῶν στήν Ἀγγλία, ὁ Τόνυ Μπέν, πρὸ ἡμερῶν στό συνέδριο τοῦ κόμματός του, καταχειροκροτούμενος, εἶπε περίπου τὰ ἑξῆς: «Ἐμεῖς πού πολεμήσαμε στὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, πού ματώσαμε καί ματωθήκαμε, ὅταν τελειώσε, ἐδώσαμε ἕναν ὄρκο: ποτέ πιά πόλεμος. Αὐτόν τόν ὄρκο δέν θά τὸν παραβοῦμε ποτέ».

Κι ἐμεῖς οἱ σημερινοί, μπροστά στήν τρομοκρατία καί τούς βομβαρδισμούς στό Ἀφγανιστάν, δέν ἔχουμε παρά νά σεβαστοῦμε τόν ὄρκο τῶν βετεράνων. Ὅχι Πόλεμος—νά σταματήσουν οἱ βομβαρδισμοί. Δέν τὸν θέλουν οὔτε οἱ μουσουλμάνοι οὔτε ἐμεῖς οἱ δυτικοί. Μπορεῖ νά παρασυρθοῦμε ὅμως, κι αὐτοὶ καί ἐμεῖς, νά συρθοῦμε σέ πόλεμο πού θά κρατήσει πολύ. Καί ἡ καταστροφή θά εἶναι κοινή. Τό «ὄχι στὸν πόλεμο» δέν εἶναι πολιτικὴ ἴσων ἀποστάσεων. Εἶναι ἀντίσταση στήν κοινή καταστροφή.

28 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1940 ΜΕ ΤΟ ΧΑΜΟΓΕΛΟ ΣΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ

του Γιώργου Μαργαρίτη¹

Στό πέρασμα της ιστορίας των ανθρώπων, οι τελευταίοι έχουν κατατάξει τον πόλεμο στην πρώτη κλίμακα των δεινών που ή θεϊκή όργη, ή μοίρα ή οι βουλές των ανθρώπων στρέφουν ενίοτε εναντίον τους. Κανένας δέν θά τους έδινε άδικο σέ αυτό. Σέ όποια μορφή, σέ όποια έκταση, σέ όποια ένταση κι άν συμβαίνει, ένας πόλεμος έμπεριέχει πάντοτε τον θάνατο και την καταστροφή. Όδηγεί προς τό άγνωστο και τό άβέβαιο, καθώς ανατρέπει τις κανονικότητες της καθημερινής ζωής, καταλύει τά σημεία αναφοράς του κοινωνικού συνόλου, διαφοροποιεί τους κοινωνικούς κανόνες και στερεί τους ανθρώπους από τό ασφαλές πλαίσιο μέσα στό οποίο έχουν την αίσθηση —ή την ψευδαίσθηση— ότι ζούν. Τό πλαίσιο δηλαδή μέσα στό οποίο ο κοινωνικός χώρος μπορεί νά λειτουργήσει δημιουργικά, έχοντας προβλέψιμη χρονική προοπτική μπροστά του και, ως έκ τούτου, τό δικαίωμα νά σχεδιάζει, νά επιθυμεί, νά φιλοδοξεί και νά όραματίζεται. Ακριβώς αυτή τή σταθερή βάση κλονίζει ή έπέλευση του πολέμου. Καθιστά τά πάντα ρευστά, έκτεθειμένα και αναλώσιμα, ανασφαλή και άπρόβλεπτα. Την ίδια τή ζωή. Συρρικνώνει την έμβέλεια των σχεδίων και των όνειρων. Έκθέτει τον άνθρωπο γυμνό και άπροστάτευτο μπροστά σέ δυνάμεις που έλάχιστα μπορεί ο ίδιος νά έλέγξει. Μπροστά στό πεπρωμένο θά λέγαμε ή στην ιστορία άν προτιμάτε. Πρόκειται για μία συναρπαστική όσο και άφόρητη περιπέτεια. Ό φόβος, ή αίσθηση της άνατροπής και του κενού είναι οι πρώτες της, άμεσες παρενέργειες.

Φαίνεται όπωσδήποτε άπρόσμενο και άφύσικο τό χαμόγελο των ανθρώπων μία μέρα όπου συμβαίνει ά-

κριβώς αυτό τό άπευκταίο γεγονός: τή μέρα που ξεκινά ένας πόλεμος.

Άπό τον Σεπτέμβριο του 1939, ο πόλεμος που θά όνομαζόταν άργότερα Δεύτερος Παγκόσμιος, χτύπησε, τή μία μετά την άλλη, πολλές θύρες ευρωπαϊκών κρατών, προτού, λίγο άργότερα, μεταφέρει τή σκιά του στις τέσσερις γωνίες του κόσμου. Η Βαρσοβία, τό Παρίσι, τό Λονδίνο, τό Βερολίνο, τό Έλσίνκι, τό Όσλο, ή Κοπενχάγη, ή Χάγη, οι Βρυξέλλες, ή Ρώμη, γνώρισαν τους ήχους του πολέμου πριν ο τελευταίος φτάσει στην Αθήνα. Μερικοί από τους ήχους ήταν κοινοί σέ κάθε περίπτωση. Οι σειρήνες της άντιαεροπορικής άμυνας, οι φωνές των έφημεριδοπωλών, τά μεγάφωνα της πολιτικής προστασίας ή των υπηρεσιών έπιστράτευσης. Όπως και τό φευγάλεο, ψιθυριστό, μουντό υπόστρωμα των συζητήσεων μεταξύ εκείνων που άνήσυχoi συνωστίζονταν μπροστά στους πίνακες ανακοινώσεων, στα μαγαζιά των τροφίμων, στον δρόμο. Άλλού τό σκηνικό ήταν πιο φαντασμαγορικό και θανατηφόρο. Πριν ακόμα σωπάσουν οι σειρήνες έφθανε ο άπόηχος των πρώτων αεροπορικών βομβαρδισμών, ένω τά θραύσματα από τις άσυντόνιστες ακόμα βολές των ξαφνιασμένων άντιαεροπορικών, άρχισαν νά πέφτουν στις πόλεις ύποχρεώνοντάς τες στή σιωπή της άγωνίας και του τρόμου.

Στην Ευρώπη του 1939, στην Ευρώπη του 1940, κανείς δέ χαμογελοϋσε στό άγγελμα του πολέμου. Ένας άπόμακρος παρατηρητής των ευρωπαϊκών πραγμάτων θά έλεγε ότι οι περι τον πόλεμο ένθουσιασμοί είχαν τελεσίδικα πεθάνει τις φωτεινές μέρες του Ιουλίου του 1914, όταν τά μαινόμενα πλήθη, σέ όλες σχεδόν τις μητροπόλεις της ήπειρου ζητούσαν, άπαιτούσαν τον πόλεμο, προσβλέποντας σ' αυτόν για την υπέρβαση μιας καθημερινής ζωής που τους άπατούσε νό-

1. Τό κείμενο διαβάστηκε στην έπετειακή εκδήλωση που όργάνωσε ή Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης, στις 27 Οκτωβρίου 2001.

μιζαν ότι έκρυβε τίς καλύτερες μέρες πού αὐτοί καί τό Ἔθνος τους δικαιούνταν. Δέν ἦταν πιά τό ἴδιο χαμόγελο. Τό καλοκαίρι τοῦ 1914 ὑπῆρχε φανατισμός στήν ἀτμόσφαιρα, τυφλά πάθη ἔσχιζαν τόν ἀέρα. Τά καταστήματα πού ἀνήκαν σέ πολίτες χωρῶν μόλις τώρα ἐχθρικῶν, καταστρέφονταν, πολλοί ἔσπευδαν ν' ἀποκρύψουν τόν ἦχο ἢ τήν κατάληξη τοῦ ἐπιθέτου τους -ολαβικοῦ ἢ γερμανικοῦ, ἀνάλογα μέ τήν περίσταση. Ὅλοι ζητοῦσαν τήν ταπεινώση τοῦ ἐχθροῦ πρὶν τά Χριστούγεννα, περίπου σάν δῶρο γιά τίς γιορτές, στό βωμό τῆς ἐθνικῆς τους ἰδέας. Στά 1940, τό χαμόγελο τῶν ἐφέδρων τῆς Ἀθήνας δέν ἔκφραζε μήτε πάθος, μήτε μίσος, μήτε φανατισμό. Φυσικά, τά γραφεῖα κάποιων ἰταλικῶν ἐταιρειῶν ἢ τά ἀνάλογα καταστήματα, προκάλεσαν μπροστά τους μικρές ἐχθρικές συγκεντρώσεις. Φυσικά, ὅλες οἱ ἐπιγραφές πού θύμιζαν κάτι τό ἰταλικό ἐξαφανίστηκαν, τίποτε ὅμως δέν πῆρε διαστάσεις. Ἄλλες ἦταν οἱ προτεραιότητες καί ἡ μέριμνα τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἀστυνομία ἦταν ἐξἄλλου ἐκεῖ, ἡ κρατική μηχανή λειτουργοῦσε καί συντόνιζε μέ τρόπους ἰδιαίτερα ἐπαρκεῖς γιά τήν ἐδῶ, βαλκανική διάσταση τῶν πραγμάτων. Τό συγκεντρωμένο ἐχθρικά πλῆθος δέν ἔδωσε σέ καμία περίπτωση συνέχεια. Ὁ ἐνθουσιασμός τῆς Ἀθήνας, τίποτα δέν εἶχε τό κοινό μέ τό πάθος τοῦ 1914.

Ἦταν ὅμως ἐνθουσιασμός. Δέν ἦταν ἡ βουδή περίσκεψη πού κυριεῦσε τό Βερολίνο στό ἄγγελμα τοῦ νέου πολέμου ἐνάντια στούς νικητές τοῦ προηγούμενου. Δέν ἦταν ὁ φόβος, ἡ ἀνήσυχη ἀμηχανία καί ἡ ὑπόγεια

ἄρνηση, πού διέτρεξαν τό Παρίσι, τήν ἴδια ἐκείνη ἐποχή. Δέν ἦταν οὔτε ὁ ψεύτικος, καρναβαλιστικός καί θορυβώδης ἐνθουσιασμός τῶν λίγων στήν Ρώμη, ὅπου τό φασιστικό κόμμα μάταια προσπαθοῦσε, τεχνικά, νά ξυπνήσει τήν πολεμική ἀρετή τῶν πολλῶν. Δέν ἦταν ὑπερφίαλος καγχασμός, ὅπως αὐτός πού τάραξε κάπως τήν Βαρσοβία τήν 1η Σεπτεμβρίου τοῦ 1939, ἐκεῖ ὅπου οἱ φανατικοί ἐθνικιστές, ἄφρονες, βγήκαν στούς δρόμους γιά νά γιορτάσουν τήν ἐπικείμενη εἰσοδό τους στό Βερολίνο, λίγο πρὶν ἐμφανιστοῦν τά γερμανικά ἀεροπλάνα. Τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτά δέν συνέβη στήν Ἀθήνα. Ἐδῶ κυριαρχοῦσε τό ἀπλό, συνετό χαμόγελο.

Τί ξέρουμε ἐμεῖς, ἐξήντα χρόνια μετά, γι' αὐτό τό χαμόγελο; Γνωρίζουμε τίς εἰκόνες, τίς φωτογραφίες τῆς ἡμέρας κήρυξης τοῦ πολέμου πού δείχνουν τούς ἀνθρώπους νά χαμογελοῦν. Θά εἶμασταν πιά ἀκριβεῖς ἂν λέγαμε ὅτι δείχνουν πολλούς, ὑπερβολικά πολλούς, ἀνθρώπους νά χαμογελοῦν σέ μία μέρα πού τίποτε τό καλό δέν ὑποσχόταν. Τό χαμόγελο ἦταν δημόσιο. Σκαρφαλωμένοι στά τράμ ἢ στά λεωφορεῖα τῆς Ἀθήνας, συναθροισμένοι στά πεζοδρόμια, νέοι ἀνθρωποι, δείχνουν περίσκεψη καί ταυτόχρονα ἀποπνέουν τή σιγουριά πού τό χαμόγελο δίνει. Πολλές οἱ σχετικές εἰκόνες, ἀκόμα περισσότερες οἱ μαρτυρίες γιά τόν ἐνθουσιασμό τῆς ἡμέρας. Τόσο πολλές πού εἶναι ἀδύνατο νά ἐφευρέθηκαν ἀπό ὅποιονδήποτε προπαγανδιστικό μηχανισμό. Εἶναι ἀδύνατο νά ἀφοροῦν ἓνα αὐστηρά προορισμένο δεῖγμα. Ὅπως ἄποτε, ἡ ΕΟΝ τοῦ Μεταξᾶ δοκίμασε νά δημιουργήσει τό δικό της κλίμα. Αὐ-

τό τό γνωστό, τό θεατρικό καί κραυγαλέο, τό τόσο μακρυνό στά νοήματα από τό άπλό χαμόγελο τών ανθρώπων. Χάθηκε ή ΕΟΝ καί οι θεατρινομοί της εκείνη τήν ήμέρα. Έλάχιστοι φωτογραφικοί φακοί φαίνονται νά τίμησαν τίς χλαμύδες πού αποπειράθηκε νά διαπομπεύσει, μέχρι πού οι ίδιοι οι σκηνοθέτες της παραιτήθηκαν του έργου τους καί αφέθηκαν νά τούς παρասύρει τό γενικό αίσθημα.

Έκεινή τή μέρα οι δρόμοι ήταν γεμάτοι από έφεδρους. Αυτοί, οι κλάσεις του 1929 καί πέρα, ξεχύθηκαν στίς πόλεις ψάχνοντας νά βρούν τίς ανακοινώσεις της έπιστράτευσης στα άστυνομικά τμήματα. Μετά, άφου μάθαιναν τόν προορισμό τους καί τό χρονικό περιθώριο πού είχαν γιά νά παρουσιαστούν, έτρεχαν προς τούς σταθμούς τών τρένων, πολιορκούσαν τούς συρμούς πού έφευγαν άδιάκοπα, άσφυκτικά γεμάτοι από τό ανθρώπινο φορτίο τους, προς τήν Λάρισα ή προς τήν Πάτρα. Ήταν παράξενο πράγμα οι έφεδροι. Πολίτες άκόμα, εργάτες, λογιστές, δάσκαλοι, σερβιτόροι, βαστάζοι, δημόσιοι υπάλληλοι, καλλιτέχνες, ό,τι, τέλος πάντων, μιά κοινωνία του είκοστού αιώνα, άποδίδει στους ανθρώπους ως παραγωγική καί κοινωνική ιδιότητα. Ήταν όμως ταυτόχρονα καί πολεμιστές. Κινούνταν στό μεταίχμιο του πολέμου καί της ειρήνης, ζούσαν ανάμεσα στίς μέρες της ειρήνης πού γρήγορα ξεθώριαζαν καί σε εκείνες του πολέμου πού έρχονταν νά τίς διαδεχθούν. Ήταν κανονικοί άνθρωποι καί έν δυνάμει σκληροί πολεμιστές. Δέν είχαν σκοτώσει ποτέ στή ζωή τους, στή συντριπτική τους πλειοψηφία δέν τούς είχε περάσει ποτέ από τόν νου ό θάνατος του άλλου από τό δικό τους χέρι. Έφευγαν όμως διαστικά από τόν κόσμο πού ως τότε γνώριζαν γιά νά προλάβουν έναν άλλον, στόν όποιο ή κύρια φροντίδα τους θά ήταν νά σκοτώσουν —άντάμα καί ή πιθανότητα νά σκοτωθούν.

Αυτούς συνήθως, τούς αύριανούς πολεμιστές πού, ως πολίτες άκόμη, έδιναν τόν γοργό ρυθμό του πολέμου στους δρόμους της Αθήνας, αϊφνιδιάζαν οι φωτογράφοι. Σε αυτούς ανακάλυπταν άποτυπωμένο τό χαμόγελο. Στό κάτω κάτω έπρόκειτο γιά τούς άληθινούς ήρωες της ήμέρας. Ή εικόνα του αύριο, ή πορεία του πολέμου, τά σχέδια τών καθεστώτων καί τών έπιτελείων, τή μέρα αυτή της κρίσης, είχαν ταπεινά έναποτεθει στή δική τους κρίση καί διάθεση. Τά πάντα έξαρτιόνταν από τήν προθυμία τους. Τήν πρώτη μέρα του πολέμου, οι μηχανισμοί είναι εύθραστοι καί ευαίσθητοι, έλάχιστα μπορούν νά άποκαταστήσουν τίς όποιες δυσλειτουργίες παρουσιαστούν. Δέν έχουν νόημα, τή μέρα αυτή τά στρατοδικεία, οι άπειλές, οι κανονισμοί, ή πειθαρχημένη ιεραρχία του στρατεύματος. Οι έν δυνάμει πολεμιστές καί νύν άκόμη πολίτες παίρνουν στα χέρια τους, τή μέρα αυτή, τίς τύχες του πολέμου. Καί πρόκειται γιά τύχες εύμετάβλητες. Ήταν θέμα λίγων ήμερών ή καί ώρών άκόμα ή έπιτυχία τών σχεδίων του έχθρου. Άν έφθανε στό Μέτσοβο, πάνω στα βουνά, αν πρόφτανει νά πάρει τό λιμάνι της Πρέβε-

ζας, οι τύχες του πολέμου οίγουρα θά ήταν διαφορετικές. Από τήν προθυμία τών άπλών ανθρώπων εξαρτιόταν αυτό. Από τήν ταχύτητα μέ τήν όποια θά άλλαζαν τήν ιδιότητα του πολίτη μέ τήν ιδιότητα του πολεμιστή. Τή μέρα αυτή οι τύχες της χώρας έναποτέθηκαν ολοκληρωτικά στα χέρια τών πολιτών της. Ήταν ή πιό άπόλυτη εκδοχή της δημοκρατίας. Στό έρώτημα αυτό άπάντησε τό χαμόγελο καί, στήν περίσταση, από άόριστη εικόνα, μεταβλήθηκε σε μετρησίμη κοινωνική κίνηση καί πολιτική έπιλογή.

Οι προθεσμίες ήταν πράγματι πιεστικές. Είκοσι τέσσερις ώρες είχε συνήθως ό κάθε ύποψήφιός φαντάρος γιά νά παρουσιαστεί στή μονάδα του ή στα κέντρα έπιστράτευσης, σε κάποια από τίς πόλεις όπου συγκροτούνταν ό έλληνικός στρατός. Ο χρόνος πού του έμενε ήταν άσφυκτικός καθώς μάλιστα τά τρένα καί τά αυτοκίνητα δέν έπαρκοΰσαν καί πολλοί, παρά τή διασύνη καί τήν ταλαιπωρία τους, έμεναν έξω από αυτά. Όχι, δέν δημιουργήθηκε κανένα πρόβλημα στήν έπιστράτευση. Τό αντίθετο μάλιστα. Ή ταχύτητα μέ τήν όποια οι έφεδροι έφταναν στα στρατόπεδα καί στίς αποθήκες του στρατού, ξεπερνούσε τίς δυνατότητες της έπιμελητείας. Πολλοί δέν κατάφεραν νά ντυθούν καί νά έξοπλιστούν, όπως ό πόλεμος άπαιτούσε, τίς πρώτες μέρες. Άλλοι, αναγκάστηκαν νά κοιμηθούν στο ύπαιθρο, κάτω από τ' αστέρια τίς πρώτες μέρες, σε καιρό ψυχρό ήδη καί όπωσδήποτε βροχερό. Οι άρρογορημένοι πέρασαν άπαρατήρητοι καθώς όλοι γνώριζαν ότι εκαναν κάθε τί τό δυνατό γιά νά είναι συνεπείς στο ραντεβού τους μέ τήν ώρα του πολέμου. Στόν άμέσως προηγούμενο πόλεμο, στή μικρασιατική έκστρατεία, ή Ελλάδα μετροΰσε περισσότερους από εκατό χιλιάδες άνυπότακτους καί αρκετές χιλιάδες λιποτάκτες. Περισσότερο από τό ένα τρίτο δηλαδή της τότε στρατολογικής δυνατότητας της χώρας. Τόν Οκτώβριο του 1940, αυτές οι έννοιες ήταν άγνωστες. Στόν τομέα αυτό, τό άόριστο χαμόγελο τών φωτογραφιών, άποκτούσε ένα κάποιο συγκεκριμένο μέτρο άποτίμησης.

Δέν βρισκόταν μόνο στή μεριά τών έφεδρων ή πρόσχαρη αντιμετώπιση του πολέμου. Οι πολίτες, όσους δέν περιέλαβε ό σχεδιασμός της γενικής έπιστράτευσης, οι γέροντες, οι γυναίκες, τά παιδιά, συμπεριφέρονταν μέ τόν δικό τους αισιόδοξο τρόπο. Οι πρώτοι άεροπορικοί συναγεμιοί έδωσαν, στίς περισσότερες τών περιπτώσεων, τήν ευκαιρία γιά μία εύχάριστη σύναξη ανθρώπων. Στα κέντρα τών πόλεων, εκεί όπου δουλευαν υπηρεσίες, γραφεία, έπιχειρήσεις καί έπιτελεία, τά πράγματα ήσαν πιό σοβαρά. Εκεί τά καταφύγια ήσαν υπόγεια, σχεδόν σκοτεινά καί περίκλειστα. Λίγο πιό έξω όμως τά πράγματα άλλαζαν. Στίς συνοικίες ή πολιτική άμυνα είχε προβλέψει, γιά τήν προστασία τών πολλών, όρύγματα ή άπλως κάποιες θεωρητικά άσφαλέστερες ζώνες. Σ' αυτά συναθροίζόταν ή γειτονία, μέ ιδιόμορφη συχνά μεταμφίεση —μέ κάποια κατασάρολα στο κεφάλι, φτωχό ύποκατάστατο κράνους

συνηθέστερα— γεγονός που συνέβαλλε στη γενική ευθυμία. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι υποτιθέμενοι κίνδυνοι ήταν φανταστικοί—καθώς οι ιταλικές αεροπορικές επιδρομές ήταν υποτονικές— και τίποτα δεν διέκοπτε την ιδιόμορφη γιορτή που προκαλούσε ή υποχρεωτική κοινωνική σύναξη. Οι λίγες εξαιρέσεις, στην Πάτρα, τη Θεσσαλονίκη, τα Γιάννενα, εκεί όπου οι βομβαρδισμοί προκάλεσαν θύματα δικαίων και αδικών, ελάχιστα περιόρισαν την γενική άψηφισιά.

Δέν υπήρχε παρεξήγηση πίσω από τη συμπεριφορά των Έλλήνων. Πολλοί, πάρα πολλοί ήταν εκείνοι που είχαν γνωρίσει από κοντά τους προηγούμενους πολέμους, εκείνους που είχαν τελειώσει μόλις δεκαοκτώ χρόνια πριν. Πόλεμοι άδυσώπητοι με πολλά θύματα και βαριά κληρονομιά που βασανιστικά είχαν αλλάξει τη μορφή της χώρας και τη ζωή των κατοίκων της. Η λέξη πόλεμος έφερε στο νου εικόνες φρικιαστικές. Η πολεμική περιπέτεια στη Μικρά Ασία και σκληρότητα ήταν και τελείωσε μέσα στη γενική συμφορά. Δέν ήταν άμύητοι οι Έλληνες στις συμφορές. Οι πληγές εξάλλου των προηγούμενων πολεμικών περιόδων, ελάχιστα είχαν έπουλωθεί και όπωσδήποτε δέν συνηγορούσαν στην ένθουσιώδη ύποδοχή ενός νέου πολέμου. Δέν υπήρχε εδώ τό άλλοθι των Ευρωπαίων του 1914, που δέν είχαν γνωρίσει μεγάλη πολεμική άναμέτρηση επί εκατό όλόκληρα χρόνια.

Μά και ό πόλεμος που σάρωνε την Ευρώπη, ήταν πολύ γνωστός στους Έλληνες. Γνώριζαν τίς εικόνες του, ήξεραν τίς συνέπειές του. Πριν λίγους μήνες ακόμα, στά 1937-1938, οι άκτες του Αιγαίου λερώνονταν από την πίσσα που έβγαине από τά τορπιλισμένα σοβιετικά πλοία, από τά ιταλικά ύποβρύχια που προσπαθούσαν νά φθάσουν στη δημοκρατική Ισπανία. Πριν προλάβουν νά καθαρίσουν οι άκτες, νέα κύματα πίσσας έφθασαν σέ αυτές, από τά βυθισμένα, αυτή τή φορά ιταλικά πολεμικά που προσπαθούσαν νά έφοδιάσουν τά Δωδεκάνησα περνώντας δίπλα στίς ελληνικές άκτες, στην προσπάθειά τους, συχνά άνεπιτυχή, νά αποφύγουν τόν βρετανικό στόλο. Ό πόλεμος ήταν κοντά, χειροπιαστός σχεδόν, μέ όρατές τίς συνέπειές του. Ό τορπιλισμός τής «Έλλης» στην Τήνο, τόν Δεκαπεντάγουστο του '40, άπλως ύπενθύμιζε κάτι που όλοι γνώριζαν. Η ώρα τής κρίσης πλησίαζε χωρίς κανείς νά μπορεί νά τήν αποφύγει. Κανείς και πουθενά. Ύποβρύχια, αεροπλάνα, ίσως άέρια και έμπρηστικά ύλικά, έφερναν τήν άναμέτρηση βαθιά στά μετόπισθεν, οδηγούσαν τόν καθένα στην πρώτη γραμμή και καθιστούσαν τήν καταστροφή και τό θάνατο ίσχυρή πιθανότητα όπου κι άν βρισκόταν ό καθένας. Όλοι θά έπαιρναν μέρος στον νέο, σύγχρονο πόλεμο, κανείς δέν είχε ψευδαισθήσεις γι' αυτό.

Ό πόλεμος δέ που μόλις έφθανε στη χώρα δέν τούς ήταν άγνωστος. Εικόνες από τήν Βαρσοβία και τό Ρόττερταμ, συμπλήρωσαν τίς παλαιότερες τής Ισπανίας. Οι έφημερίδες κατέγραφαν τή φρίκη μέ τή μεθοδικότητα των τότε άνταποκριτών ενώ τά επίκαιρα

στον κινηματογράφο πρόσθεταν πιο ρεαλιστική αντίληψη για τό πόσο σκληρά και άπάνθρωπα ήταν τά μέσα αυτού του νέου πολέμου. Ό αντίκτυπος από τήν αεροπορική μάχη για τήν Άγγλία, ήταν νωπός. Οι επιβλητικοί στόλοι των αεροπλάνων, τό Λονδίνο νά φλέγεται, πρωτεύουσα του κόσμου τότε άκόμη. Όλοι τους έβλεπαν ιστορικές Αυτοκρατορίες νά καταρρέουν ως τραπουλόχαρτα, και τά Στούκας του Άξονα νά κομιορτοποιούν τόν μεγαλύτερο ως τότε στρατό τής Ευρώπης. Οι μεγάλοι συντρίβονταν άνελέητα σέ τούτη τή σύγκρουση. Ποιά μοίρα περίμενε άραγε τούς μικρούς που θά τολμούσαν νά έναντιωθούν στους ισχυρότερους και νά έμπλακούν στα γρανάζια του άδυσώπητου πολέμου; Όλα αυτά ήταν γνωστά και ό τρόμος που είχε ήδη διατρέξει τήν Ευρώπη ελάχιστα προσφερόταν για χαμόγελα, μία τέτοια μέρα.

Και όμως οι στρατεύσιμοι χαμογελούσαν στους δρόμους, χαμογελούσαν στα παράθυρα των τρένων και των λεωφορειών, χαμογελούσαν σκαρφαλωμένοι επικίνδυνα στους μαρσιπέδες των φορηγών. Η διάθεσή τους έρχόταν σέ αντίθεση μέ τό βροχερό περιβάλλον εκείνων των ήμερών. Τούς ένοχλούσε ή βροχή που προανήγγελε τίς δυσκολίες του έπερχόμενου χειμώνα. Δέν μπορούσαν τότε νά ξέρουν ότι αυτή ή βροχή ήταν ό πρώτος—και ό μόνος— σύμμαχός τους στον αγώνα που ξεκινούσαν. Η βροχή πλημμύρισε τόν Καλαμά, έτσι που χρειάστηκαν οι Ιταλοί μέρες πολλές για νά περάσουν αντίκρυ. Η βροχή που έκανε γλιστερά τά μονοπάτια τής Πίνδου και κράτησε τά μεταγωγικά τής μεραρχίας Τζούλια πίσω μακριά στην Κόνιτσα. Η βροχή που έκανε τόν κάμπο στό Καλπάκι βάλτο πηκτό και μέσα του βούλιαξαν τά ιταλικά θωρακισμένα των «Κενταύρων». Δέν τά γνώριζαν αυτά οι πολίτες φαντάροι τή μέρα του ένθουσιασμού, όταν ξεκίνησαν για τό μέτωπο.

Δέν γνώριζαν φυσικά άκόμα τί θά συναντούσαν στό μέτωπο. Τούς ήταν όλοτελα άγνωστη ή δύσκολη κατάσταση τής Ιταλίας, οι παλινωδίες του φασιστικού επιτελείου άνάμεσα στην άποστράτευση των άναγκαιών στη σπορά άγροτών και στην έναρξη μιας νέας έκστρατείας. Δέν μπορούσαν νά φανταστούν ότι θά εύρισκαν άπέναντί τους, στα βουνά, μόνο εκατό χιλιάδες Ιταλούς που, σχεδόν μέ άφέλεια—κάτω, είναι αλήθεια, από πιεστικές για τή χώρα τους και τό καθεστώς της διπλωματικές και πολιτικές συγκυρίες— ξεκίνησαν νά κατακτήσουν μία χώρα τήν όποία, ό ένθουσιασμός των πολιτών της, εξόπλισε μέσα σέ δέκα μέρες μέ τριακόσιες χιλιάδες στρατό στό μέτωπο τής Ηπείρου άρχικά, τής Άλβανίας στην συνέχεια. Δέ μπορούσαν νά μαντέψουν ότι στίς πρώτες τουλάχιστον έβδομάδες ό πόλεμος θά ήταν εύκολος, νικηφόρος. Ότι τό χαμόγελο θά πλάταινε μέχρι που νά γίνει μέθη χαράς και ένθουσιασμού, καθώς ό έχθρός ταπεινωμένος και περίτρομος ύποχωρούσε βαθειά μέσα στα έδάφη τής Άλβανίας. Στίς 28 Οκτωβρίου, δέν μπορούσαν νά τήν γνώριζον όλα αυτά, όπως και δέν μπορούσαν νά δια-

κρίνουν τή συνέχεια: τό θυσιμένο στά χιόνια μέτωπο, τά κρουπαγήματα, τίς ἀπελπισμένες, αιματηρές πλήν ὅμως ἀκαρπες ἐπιθέσεις στήν Κλεισούρα καί τό Τεπελένι, ὅταν οἱ Ἴταλοί, ἐνισχυμένοι, εἶχαν ἐπιτέλους κλείσει τά κενά. Στίς 28 Ὀκτωβρίου ὅλα αὐτά τά μελλούμενα ἐλάχιστα τούς ἀπασχολοῦσαν. Αὐτοί ἔφευγαν γιά τόν πόλεμο, γιά τό ἄγνωστο, μέ τό χαμόγελο στά χεῖλη.

Ἐνάντια στήν Ἰταλία τοῦ Μουσολίνι, ὑπῆρχαν λόγοι γιά νά ξεχειλήσει ἡ ὀργή τῶν Ἑλλήνων. Τά ὑπόδουλα Δωδεκάνησα βρισκόνταν στή μέση τῶν διαφορῶν ὅπως καί ἡ προκλητική παρουσία τῶν ἰταλικῶν πολεμικῶν στό Αἰγαῖο καί τό Ἴόνιο. Ἦταν οἱ παλιές μνήμες ἐχθρότητας ἀπό τά μικρασιατικά καί ἀπό τόν βομβαρδισμό τῶν προσφύγων στό φρούριο τῆς Κέρκυρας ἀπό τά ἰταλικά θωρηκτά στά 1923. Ἦταν ἡ κατάληψη τῆς Ἀλβανίας, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1939 καί οἱ φωτιές πού ἀπό ἐκεῖ συνδαύλιζαν οἱ φασίστες τοῦ Τζιακομόνι σέ ὅλα τά Βαλκάνια. Ἦταν οἱ ὑπερφίαλες ἐκφράσεις ἐνός καθεστῶτος πού ἔκρυβε κάτω ἀπό τόνους ρητορείας τίς χτυπητές ἀδυναμίες του. Οἱ φανφάρες γιά ὀκτώ ἑκατομμύρια λόγχεσ σ' ἓνα κράτος πού δέν κατάφερε νά ὀπλίσει –ὅπως ὁ σύγχρονος πόλεμος ἀπαιτοῦσε– οὔτε τό ἓνα ὄγδοο ἀπό αὐτούς.

Ἦταν ἓνα προτίμησι –ἄν θέλετε– στήν Ἰταλία, μία διάχυτη αἴσθησι ὅτι ὁ ἀντίπαλος ἦταν στά μέτρα τῶν ἑλληνικῶν ὀπλων καί ὅτι ἡ ἀναμέτρησι μαζί του θά μπορούσε νά εἶναι νικηφόρα. Ἡ Γερμανία τρώμαξε, ἡ ὑπερφίαλη Ἰταλία μᾶλλον τό γέλιο προκαλοῦσε.

Δέν ἦταν μόνο ὁ τρόπος τῆς ἕναιας μέ τόν ὁποῖο τό φασιστικό καθεστῶς ἔτρεξε νά προλάβει τόν πόλεμο στή Γαλλία, ὅταν πλέον βεβαιώθηκε ὅτι αὐτός εἶχε τελεσιδίκα κριθεῖ. Οἱ νίκες τῶν ἰταλικῶν ὀπλων στά χρόνια τοῦ τριάντα, ἐλάχιστα ἐπειθάν. Στήν Ἀβουσηνία χρειάστηκε νά χρησιμοποιήσουν δηλητηριώδη ἀέρια, χλώριο, γιά νά νικήσουν ἓνα στρατό ἰθαγενῶν. Στήν Ἰσπανία, οἱ «ἐθελοντές» τοῦ φασισμού πέτυχαν, παρά τούς ἀριθμούς τους, πολύ λιγότερα ἀπ' ὅ,τι, λόγου χάρι, οἱ Μαροκινοί μισθοφόροι τοῦ Φράνκο. Ὁ Χίτλερ τούς ἀντιμετώπιζε μέ συγκατάβασι, δύσκολα κρυβόταν αὐτό στοῦς λόγους καί στίς εἰκόνας, οἱ δέ θεωρητικοί τοῦ ναζισμού, ἐλάχιστα ἀναβάθμιζαν τήν εἰκόνα τῶν Ἰταλῶν καί τῆς Ἰταλίας. Τούς ταξινομοῦσαν στή ράθυμη, παρηκμασμένη Μεσόγειο, καί μετα βίας τούς ἔδιναν θέση ἀνθρώπων στή ρατσιστική ταξινομήσι τοῦ κόσμου.

Εἶχε καί τήν ἔννοια αὐτή τό χαμόγελο τῆς 28ης Ὀκτωβρίου. Στόν πόλεμο ἡ Ἑλλάδα εἶχε κληρωθεῖ μέ τόν ἀντίπαλο πού προτιμοῦσε. Ἡ κλήρωσι ὅμως δέν ἐξηγοῦσε αὐτή τή διάχυτη, στίς μορφές τῶν ἀνθρώπων, ἔκφρασι.

Πρὶν ἀπό δεκαεφτά μόλις χρόνια, ἡ ἱστορία τῆς χώρας φάνηκε νά ξαναρχίζει ἀπό τήν ἀρχή. Μετά ἀπό δέκα χρόνια ἀλλεπάλληλων πολέμων, μετά ἀπό ἀπίστευτες θυσίες σέ αἷμα, ἡ Ἑλλάδα τοῦ 1923, ἐλάχιστα κοινά εἶχε μέ τήν πρὶν τό 1912 ἀντίστοιχη. Δέν ἦταν μόνο οἱ γεωγραφικές καί οἱ πληθυσμιακές διαφορές. Ἄλλα ἔθνικά –θά λέγαμε– χαρακτηριστικά εἶχαν ἀπό-

λυτα μεταβληθεῖ. Ὅσοι ἐπιθυμοῦσαν νά λέγονται Ἕλληνες, ἀλλά καί ὅσοι, ἐν δυνάμει, μποροῦσαν νά μετέχουν τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος, συγκεντρώθηκαν μέσα στά διευρυμένα σέ σχέση μέ τό 1912 σύνορα τῆς χώρας. Δέν ὑπῆρχαν πλέον παροικίες ἐλληνικές σκορπισμένες στά τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα. Δέν χωρίζονταν πλέον οἱ Ἕλληνες σέ ἀλύτρωτους καί λυτρωμένους. Ἡ πρωτεύουσα τοῦ κράτους ἦταν πλέον μία: ἡ Ἀθήνα. Καμία φανταστική πρωτεύουσα, καμία Κωνσταντινούπολη δέν φαινόταν στήν ἐθνική προοπτική. Οἱ Ἕλληνες ἔπρεπε νά συμβιβαστοῦν μέ τόν τόπο πού τοὺς κληροδότησε τελικά ἡ ἱστορία, μέ μία χώρα πού δέν ἦταν φυσικά τόσο μεγάλη ὅσο οἱ προηγούμενες μυθοπλασίες ἀπαιτοῦσαν. Ἦταν ὅμως μία χώρα πραγματική, συγκεκριμένη, μέσα σ' αὐτήν ἔπρεπε πλέον νά χτίσουν τήν ταυτότητά τους καί τήν εὐημερία τους.

Τίποτε ἀπό τά δύο δέν ἦταν ἀπλό. Ἡ συνάντηση τῶν Ἑλλήνων μέ τόν χώρο τους ἦταν τραυματική. Ἡ παλαιά Ἑλλάδα πολύ ἀπέιχε ἀπό τοῦ νά εἶναι τόπος εὐημερίας καί προόδου. Στή νέα, τό περιβάλλον ἔπρεπε νά κατακτηθεῖ, νά δαμασθεῖ γιά νά γίνει βιώσιμο. Τοὺς συναθροισθέντες ἐπιτέλους Ἕλληνες περιέμενε ἕνα ἔργο τιτάνιο: ἡ κατασκευή –στήν κυριολεξία– τῆς ἴδιας τους τῆς πατρίδας. Ἡ προσπάθεια ἀπλώθηκε σέ κάθε γωνιά τῆς χώρας. Ἡ ἴδια ἡ Ἀθήνα ἔπρεπε νά κτισθεῖ καί πάλι στίς νέες διαστάσεις της, ἔτσι ὥστε νά μπορεῖ νά λειτουργήσει μέ τόν προσφυγικό της κλοιό. Ἡ Κοκκινιά, ἡ Καλλιθέα, ἡ Καισαριανή, ἡ Νέα Σμύρνη, ἡ Νέα Ἰωνία, τό Περιστέρι, τό Δουργούτι, οἱ Τζιτζιφιές, τό Πολύγωνο, –ἦταν ἀπό μόνες τους μικρές πολιτείες, πού προέκυψαν αἰφνίδια, σχεδόν ἀπό τό πουθενά. Ἐπρεπε νά κτισθοῦν σπίτια, νά ἀνοίξουν δρόμοι, νά γίνουν σχολεῖα, νοσοκομεῖα, δημόσια κτίρια. Ἡ πόλη ἔπρεπε νά ὑδροδοτηθεῖ μέ τρόπο ὁλότελα διαφορετικό ἀπό ἐκεῖνο πού τό Ἀδριάνειο ὑδραγωγεῖο ἐπέτρεπε. Χρειαζόταν πυκνό δίκτυο συγκοινωνιῶν πού νά μπορεῖ νά συνδέσει τόν ἀπέραντο πλέον σέ ἔκταση ἰστό της. Ὅλες, μά καί οἱ πιό ἀπλές ὑποδομές, ἔπρεπε νά σχεδιαστοῦν καί νά κατασκευαστοῦν στίς νέες διαστάσεις τῆς πόλης. Δεκαπέντε χρόνια μετά ἡ πόλη οὔτε σύγχρονη, οὔτε πλούσια, οὔτε «εὐρωπαϊκή» – ὅπως θά λέγαμε – ἦταν. Ἦταν ὅμως βιώσιμη. Οἱ νεοφερμένοι εἶχαν στέγη γιά τόν ὕπνο τους, σχολεῖο γιά τά παιδιά τους, κάποιο νοσοκομεῖο γιά τοὺς ἀρρώστους τους. Εἶχαν νερό στίς θρύσες τῶν σπιτιῶν τους. Δέν ἔβλεπαν πιά πίσω, ἡ Μικρά Ἀσία εἶχε ξεχαστεῖ. Ἐβλεπαν τή ζωή τους καί αὐτή τῶν παιδιῶν τους νά συνεχίζεται στή νέα μεγαλούπολη, πού ἡ δική τους ἀτυχία καί ὁ δικός τους μόχθος εἶχαν –ἀπό τό μηδέν– δημιουργήσει.

Στήν ὑπαιθρο τό τιτάνιο ἔργο τῆς ἀνασυγκρότησης τῆς χώρας ἦταν ἀκόμα πιό ἐντυπωσιακό. Μέσα σέ ἐλάχιστα χρόνια, ἐκεῖ ὅπου πρῖν ὑπῆρχαν λίμνες καί βάλτοι, δημιουργήθηκαν εὐφωρες πεδιάδες. Αὐτό πού συνέβη στήν κεντρική Μακεδονία, στά ἔλη τῶν Γιαννιτσῶν, ἐπαναλήφθηκε ἀπειρες φορές σέ μικρότερη κλί-

μακα. Δρόμοι, γέφυρες, ὑδραγωγεῖα, συνεταιρισμοί, ἀποθήκες, νέες τεχνικές, ἄλλαξαν τά τοπία καί τήν ζωή τῶν ἀνθρώπων ταυτόχρονα. Στίς παραμονές τοῦ πολέμου, ἡ χώρα εἶχε πετύχει σχεδόν τό ἀκατόρθωτο. Μποροῦσε νά θρέψει πλέον τοὺς ἀνθρώπους πού τήν κατοικοῦσαν ἐνῶ ταυτόχρονα τῆς περισσεύαν ἀρκετά ἀγροτικά προϊόντα γιά νά πληρώνει μέ τήν ἐξαγωγή τους τοὺς λογαριασμούς τοῦ συμψηφισμοῦ, τοῦ κληρίγκ. Ἡ χώρα δέν ἐντάχθηκε στόν στενό κύκλο τῶν πλούσιων καί ἰσχυρῶν τοῦ τότε κόσμου. Μποροῦσε ὅμως νά ἐξασφαλίσει μέ τοὺς πόρους της τήν ἐπιβίωση τοῦ λαοῦ της καί ἕνα ἐλάχιστο ἐπίπεδο εὐημερίας, συγκρίσιμο μέ τοὺς μέσους ὄρους ἐκείνου τοῦ καιροῦ. Ἐνα μικρό θαῦμα, θά λέγαμε, ἂν ἀναλογιστοῦμε τά εἰρήνια καί τά προβλήματα πού ὁ πόλεμος εἶχε σωρεῦσει δεκαεπτὰ χρόνια νωρίτερα.

Αὐτή ἡ ἐπιτυχία ὀφειλόταν σέ πολλοὺς παράγοντες. Ἀπό αὐτούς, ὁ βασικός ἦταν ὁ ἀνθρώπινος μόχθος. Οἱ Ἕλληνες, παλαιοί καί νέοι, πρόσφυγες καί γηγενεῖς, ἐργάστηκαν σκληρά αὐτά τά λίγα χρόνια. Δούλεψαν συλλογικά καί ἀτομικά. Κάθε οἰκογένεια μόχθησε γιά νά καταστήσει παραγωγικό τόν μικρό κληρο πού ἡ –σχεδόν ἀπόλυτη– ἀγροτική μεταρρύθμιση τῆς εἶχε ἐξασφαλίσει. Μόχθησε στίς πόλεις γιά νά ἐξασφαλίσει τό ἐλάχιστο εισόδημα. Μόχθησε γιά νά στήσει τήν μικρή της ἐπιχείρηση ἢ τό οἰκογενειακό της μαγαζί. Ἡ ἐργασία ἦταν ὅμως καί συλλογική: τό ἀνοιγμα τῶν δρόμων, τῶν καναλιῶν τῆς ἀποστράγγισης, οἱ δενδροφυτεύσεις, ὅλο ἐκεῖνο τό δίκτυο τῶν συνεταιρισμῶν καί τῶν ἐνώσεων πού ἐπέτρεπε τήν ἐμπορευματοποίηση τοῦ μικροῦ πλεονάσματος τῶν παραγωγῶν, μακριά ἀπό τοὺς ἐκδιασμούς τῶν ἐμπόρων. Μόχθησαν οἱ ἀνθρώποι γιά τά κοινωφελή ἔργα ἀπό τά ὁποῖα συχνά ἐξαριτόταν ἡ ἴδια τους ἡ ζωή. Πόσος μόχθος χρειάστηκε, γιά παράδειγμα, γιά νά ἐγκατασταθοῦν οἱ πρόσφυγες τῆς μικρασιάτικης Μάκρης στά ἔλη τοῦ Μαραθῶνα. Πόσους ἀπό αὐτούς πήραν πρόωρα ἡ ἐλονοσία καί οἱ πυρετοί. Μᾶς εἶναι δύσκολο νά ἀντιληφθοῦμε πόσο κόπιασαν οἱ τότε ἀνθρώποι γιά νά κάνουν τόν κόσμο τους βιώσιμο. Ἡ λεγόμενη μέθοδος τῆς γραμμικῆς σκαλιστικῆς σποράς ἀπαιτοῦσε νά σπέρνεται ὁ σπόρος τοῦ σταριοῦ σέ εὐθεία γραμμή, ἕνας ἕνας, σέ κανονικές ἀποστάσεις καί νά σκεπάζεται προσεκτικά μέ τό σκαλίδι. Αὐτή ἡ βασανιστική διαδικασία ἐξασφάλιζε τίς ἀναγκαῖες γιά τήν ἐπιβίωση ἀποδόσεις.

Ὁ μόχθος αὐτός εἶχε πολλές συνέπειες. Δίδαξε συλλογικότητα καί μαζί της ἀπόδειξε τίς δυνατότητες πού δίνει ἡ ὀργάνωση τῶν μελῶν στή μικρή ἢ τήν μεγάλη κοινωνική ἐνότητα. Ἀνέδειξε δέ ἄξιους ὀργανωτές, τοὺς ἀπαραίτητους συντονιστές αὐτῆς τῆς σκληρῆς προσπάθειας. Δάσκαλοι, δικηγόροι, τραπεζοῦπάλληλοι, συνεταιριστές, λογιστές, γεωπόνοι, μηχανικοί, πρακτικοί ἢ ἐπίσημοι, γραμματιζόμενοι, δημόσιοι ὑπάλληλοι, κτηνίατροι, γιατροί, μερικές φορές παπάδες. Ὅλοι αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν τόν σκληρό πυρήνα κάθε ἐπιμέρους

προσπάθειας, ἄρθρωναν τόν κόσμο καί τίς δραστηριότητες του γύρω τους. Αὐτοί οἱ ἴδιοι ἦσαν οἱ ἐφεδρῶν ἀξιωματικοί, τά κατώτερα στελέχη τοῦ στρατοῦ τῶν ἐφεδρῶν στήν Ἀλβανία, ὅπου καί πάλι, ὅπως στόν καιρό τῆς εἰρήνης, ὀργάνωναν καί ὀδηγοῦσαν τό ἔνοπλο ἀπόσπασμα τῶν ἐν εἰρήνῃ συνεργατῶν τους στά ἔργα τοῦ πολέμου.

Στά χρόνια τοῦ μεσοπολέμου, ὁ μόχθος τῶν ἀνθρώπων, στήν ὑπαιθρο καί στίς πόλεις, εἶχε ἄμεσο χειροπιαστό καί ὀρατό ἀποτέλεσμα. Ἡ ζωή τῶν ἀνθρώπων βελτιωνόταν θεαματικά χρόνο μέ τό χρόνο. Δέν ἦταν μόνο τό προϊόν τοῦ μόχθου τους ὑπεύθυνο γι' αὐτό. Ἡ διεθνής ἀρωγή, τά δάνεια καί οἱ εἰσφορές, ἡ Ἐπιτροπή Ἀποκατάστασης Προσφύγων καί οἱ ἐπιτροπές τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν ἐνίσχυσαν ἀποφασιστικά τήν ὅλη προσπάθεια. Γιά τούς πολλούς, ὁ ἐξωτερικός αὐτός παράγοντας εἶχε ἐλάχιστη ἀποδεικτική σημασία. Γι' αὐτούς ἄξιζε ἐκεῖνο πού οἱ ἴδιοι ἐβλεπαν, τό ἀποτέλεσμα τῶν δικῶν τους πράξεων, τό ἔργο τοῦ δικοῦ τους μόχθου. Ἡ ἐργασία τους ἀπέδιδε, ἡ προσπάθειά τους ἀνταμειβόταν. Ἡ ἔννοια τῆς προόδου καί νόημα εἶχε καί περιεχόμενο. Μαζί τῆς ἐρχόταν ἡ αὐτοπεποίθηση, ἡ βαθιά συνείδηση τῶν δυνατοτήτων κάθε ξεχωριστοῦ θύλακα τῆς δεύτερης αὐτῆς νεοελληνικῆς συγκρότησης, ἡ αἴσθησις ὅτι τά πάντα εἶναι δυνατά, μέσα ἀπό τή συλλογική προσπάθεια, στόν πόλεμο, ὅπως καί στήν εἰρήνη.

Τή μέρα τοῦ πολέμου, τήν ὥρα τῆς ἐπιστράτευσης, τό τεράστιο αὐτό ἔργο τῆς ἀνασυγκρότησης, ὄριμο

πλέον καί πετυχημένο, κατατέθηκε στά χέρια τῶν δημιουργῶν του. Δέν ἦταν ὁ Μεταξάς ὁ κυρίαρχος τοῦ πολέμου πού, ὅπως ὅλοι οἱ ἐφεδρῶν τό ἐβλεπαν, ἔπρεπε νά κερδίσουν. Ἦταν ἐξάλλου ἕνας παράξενος ἡγέτης ὁ τελευταῖος. Δικτάτορας, μέ περιορισμένες καί αὐστηρά προσδιορισμένες ἐξουσίες, ἰσορροποῦσε ἀνάμεσα σέ πολιτικές πεποιθήσεις καί ἰδεολογικά σχήματα ὀλοκληρωτικοῦ χαρακτήρα –ἀνάλογα σέ πολλές τους πτυχές μέ ἐκεῖνα τῶν ἐχθρῶν τῆς χώρας, τοῦ φασισμού– καί σέ ἕνα πραγματισμό, πού πάντα διέθετε, πραγματισμό πού δέν ἄφηνε ἔξω ἀπό τούς ὑπολογισμούς καί τίς ἐπιλογές τήν πραγματική κατάσταση τῆς χώρας, τούς ἀνθρώπους τῆς καί τίς ἐπιθυμίες τους. Ὑποχρεωμένος νά μοιράζεται τήν ἐξουσία μέ τό πάλαι καί τόν βασιλιά Γεώργιο τόν Α' –μέ ὅλη τή διεθνή, τή βρετανική ὑποστήριξη πού ὁ τελευταῖος ἀπολάμβανε– δέν ὑποτίμησε ποτέ τίς δεξιότητες καί τήν ὀργάνωση τῶν πολλῶν. Τό ἀντίθετο μάλιστα, ἐπένδυσε πάνω τους γιά νά βελτιώσει τίς ἰσορροπίες τοῦ καθεστώτος.

Ἡ ΕΟΝ –ἡ Ἐθνική Ὄργάνωση Νεολαίας– πού δημιούργησε καί τήν ὁποία θέλησε νά ταυτίσει μέ τίς βαθύτερες πολιτικές του ἰδέες–, ἕνας φασισμός μέ στοιχεῖα δανεικά ἀπό τούς εὐρωπαϊκούς ἀντίστοιχους ἀλλά καί μέ ἔντονα στοιχεῖα ἐθνικῆς ἰδιαιτερότητας– κατάφερε νά ἀλλάξει σέ πολλά σημεῖα τίς ἀντιλήψεις. Τό κυριότερο ἦταν ὅτι μετέστρεψε, τήν αἴσθησις τῆς συλλογικότητας τῶν προσπαθειῶν σέ πολιτική καί κοινωνική ἔκφραση. Φασιστική ναί, θεατρική ὅπωςδήποτε,

μισητή ένιοτε από κάθε πλευρά, ριζοσπαστική όμως και καθοριστική για τίς πολιτικές συμπεριφορές της για δεύτερη φορά στην ιστορία της αναγεννημένης Ελλάδας.

Ο Μεταξάς επένδυσε στους νέους καθώς η Ελλάδα εκείνου του καιρού ήταν μία χώρα νέων ανθρώπων. Έρχονταν μέ όρμη στο προσκήνιο οι γενιές που γεννήθηκαν άμέσως μετά την καταιγίδα, όταν, η δημογραφία συνέβαλε μέ τόν τρόπο της στην έπούλωση των πληγών και των κενών. Αυτά τά παιδιά, που μεγάλωσαν μέσα σ' ένα κόσμο προσπάθειας που συνεχώς μεταμορφωνόταν, κλήθηκαν νά μαθητεύσουν σέ ένα νέο τρόπο ζωής. Βρέθηκαν μέλη μιάς όργάνωσης, μακριά από τίς οικογένειες και τόν άσφικτικό έλεγχό τους, έφτιαξαν παρέες, άγόρια και κορίτσια μαζί, ανατρέποντας τά ταμπού και τίς φοβίες. Δημιούργησαν, τραγούδησαν, πήγαν εκδρομές μαζί, έφεραν τή μόδα των νεανικών συναθροίσεων, των πάρτυ, στην πόλη αλλά και στο χωριό. Εφάρμοσαν, κάτω από τήν προστασία, θά λέγαμε, του καθεστώτος, όσα ό κινηματογράφος δίδασκε ως τρόπους ζωής και συμπεριφοράς. Είναι άμφίβολο άν στην ΕΟΝ ανακάλυψαν τόν φασισμό και τόν εμπέδωσαν. Στατιστικά πάντως ούδεις φασίστας, προϊόν της ΕΟΝ, δέν διέσχισε άκλόνητος τήν πολεμική περίοδο που η 28η Οκτωβρίου εγκαινίασε. Όποσδήποτε όμως συνάντησαν εκεί έναν τρόπο ζωής που σάρωνε τίς μέχρι τότε προκαταλήψεις και τά άσφικτικά πλαίσια συμπεριφοράς που ό παλιός κόσμος —ή οικογένεια— επέβαλε. Τό χαμόγελο, ακόμα περισσότερο, τό γέλιο της νεανικής άυτονομίας, μαζί μέ τά τραγούδια που τό κανοναρχούσαν, μπήκε στη ζωή των νέων ανθρώπων. Οι ίδιοι, λίγο άργότερα, ήξεραν νά φτιάξουν τήν ΕΠΟΝ, χρησιμοποιώντας τά ίδια αυτά υλικά, χωρίς τόν φασισμό φυσικά που άνώδυνα, σχεδόν άπαρατήρητα, ξεχάστηκε...

Μά και οι μεγαλύτεροι, αυτοί που μοχθοΰσαν, δέχθηκαν τίς καταλυτικές επιδράσεις αυτού που χαρακτηρίστηκε ως πολιτική των μαζών. Έργατικά σωματεία, κορπορατιστικών πλέον προσανατολισμών, όπως ό Μεταξάς και η Τετάρτη Αύγουστου τό επιθυμούσαν, σύλλογοι, συνεταιρισμοί, κοινότητες, τοπικές ενώσεις, άνθισαν σέ έποχή που η συλλογικότητα τίς ζητούσε και που ό φασισμός, ύστερόβουλα, τίς ένίσχυε. Η ανακάλυψη της φυσιολατρίας, της εκδρομής από τους πολλούς, τους ανθρώπους του μόχθου, ήταν μία καταλυτική εξέλιξη. Τους βλέπουμε στίς παλιές φωτογραφίες, έτοιμους για τό ταξίδι, μέ τίς κιθάρες και τά μαντολίνα τους, μέ τό τραγούδι πάντα έτοιμο, άνδρες και γυναίκες, χαμογελαστοί, νά χαιρόνται τήν μέρα της άνάπαυλας. Σκηνοθετικά, αυτό τό χαμόγελο, των έφεδρων της 28ης Οκτωβρίου, από αυτές τίς έξορμήσεις πρέπει νά άντλεί τήν εικόνα του. Πολλοί θεώρησαν τή στράτευση εκδρομή, ένα είδος άνάπαυλας, άλλαγής ρόλου, πάντα για τήν προάσπιση του κόσμου που οι ίδιοι έκτισαν και τή διαφύλαξη των καρπών των προσπα-

θειών τους, που όπως, πίστευαν, έρχόταν η ώρα νά τρουγγήσουν.

Εξάλλου, τό καθεστώς και η πολιτική, ελάχιστα τάραξαν τήν ροή της έντονης σέ συγκινήσεις πρώτης πολεμικής ήμέρας. Ο Μεταξάς είπε άνεπιφύλακτα ΟΧΙ, κρύβοντας βαθιά τους φόβους και τίς άμφιβολίες που ό πραγματισμός του δημιουργούσε. Ο φιλοβρετανός βασιλιάς έπραξε τό καθήκον του, όπως και τό επιτελείο του και οι στρατηγοί του. Οι παλαιοί παραγκωνισμένοι πολιτικοί, οι άπόστρατοι του φιλοβενιζελικού κινήματος του 1935, ζήτησαν, όσων η ηλικία τους τό επέτρεπε ενεργό συμμετοχή στα δρώμενα, από τή θέση έστω του άπλου φαντάρου. Οι εγκλειστοί κομμουνιστές ζήτησαν τό ίδιο και τό γράμμα του Ζαχαριάδη, που οι εφημερίδες μπόρεσαν νά δημοσιεύσουν, άκολούθησε τό πνεύμα των ήμερών. Άσυνήθιστη όσο και πρόσκαιρη όμοθυμία που έκφραζε άκριβώς τό άυτονόητο. Η τύχη της χώρας άνήκε πλέον στα χέρια του ένοπλου τμήματος της κοινωνίας της, στον ένοπλο λαό της, και κανείς δέν σκέφτηκε νά άμφισβητήσει αυτό τό άπλό και άυτονόητο.

Δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα, στα 1925 χονδρικά, όταν ολοκληρώθηκε πλέον η άνταλλαγή των πληθυσμών, τελείωσαν τά πήγαινε έλα των ανθρώπων και άρχισε η προσπάθεια νά ριζώσουν οι πρόσφυγες στίς νέες τους πατρίδες, νά επιδιώσουν άντάμα, παλαιοί και νέοι κάτοικοι, νά προσδιορίσουν μαζί τήν ποιότητα μιάς χώρας που έδλεπε πλέον τόν έαυτό της μόνο-χο και δέν πρόσμενε νά κληρονομήσει πλούτη και δύναμη από τόν έξω από τά σύνορά της κόσμο, η ιστορία της χώρας μπήκε σέ μία όλοτελα νέα περίοδο. Τό έλληνικό κράτος άρχισε τή συγκρότησή του, σέ νέες βάσεις, πάλι από τήν αρχή. Για πρώτη φορά οι Έλληνες —αυτοί που σήμερα γνωρίζουμε ως Έλληνες— ζούσαν μαζί, πρόσφεραν στον ίδιο οικονομικό χώρο, ένωσαν τίς προσδοκίες και τίς άνησυχίες τους. Για πρώτη φορά Ελλάδα και Έλληνες ταυτίστηκαν, χωρίς ύποσημειώσεις και μπερδέματα, ολοκληρώθηκε τό έθνος-κράτος, για νά τό έκφράσουμε λίγο πιο έπιστημονικά.

Σέ δεκαπέντε χρόνια η μορφή της χώρας άλλαξε, οι πολίτες της συνήθισαν νά ζούν και νά προοδεΰουν σ' αυτήν, τή συνήθισαν άν θέλετε, τήν άγάπησαν άν προτιμάτε. Τώρα που άνήκε στη μικρή κλίμακα του κόσμου και όπου, για λόγους επιβίωσης, αυτό που περιόρισε, αυτό που υπήρχε, είχε μοιραστεί μέ όσο τό δυνατό πιο έξισωτικά μέτρα, ανάμεσα στους πολίτες της. Σέ σύγκριση μέ τήν κοινωνική διάρθρωση του υπόλοιπου κόσμου, ευρωπαϊκού η μή, η Ελλάδα θά μπορούσε νά χαρακτηριστεί χώρα ίσων. Η πίτα ήταν μικρή και άκατέργαστη και οι άνθρωποι πολλοί και πεινασμένοι. Η ένοποίησή τους, η άπόκτηση κοινής πλέον ταυτότητας, η ιεράρχηση των αξιών και της κοινωνίας τους περνούσε μέσα από τόν μόχθο και τή συλλογικότητα.

Τά στοιχειά που διαμόρφωναν τήν νέα άφετηρία

του ελληνικού κράτους χτίστηκαν μεθοδικά στά δεκαπέντε αυτά χρόνια. Μαζί τους φτιάχτηκαν και οι Έλληνες στή νέα τους έκδοχή. Έργατικοί, δημιουργικοί και, προπαντός αισιόδοξοι. Είχαν φτιάξει τή χώρα, ήταν φυσικό νά αισθάνονται υπεύθυνοι γι' αυτήν. Παρά τίς περιπέτειες στήν κορυφή, ή Ελλάδα ήταν μία βαθύτατα δημοκρατική χώρα. Παραγωγικά και άρα κοινωνικά δημοκρατική, κάτι πολύ βαθύτερο από τίς άστειότητες του έκάστοτε κοινοβουλευτικού δίου μέ τά μέτρα του όποίου συνηθίζουμε άμήχανα νά προσμετρούμε τή δημοκρατία.

Όλα αυτά, υπήρχαν, λειτουργούσαν, πίεζαν. Απέμενε μία μόνο έκκρεμότητα. Έπρεπε νά σφραγιστούν, νά έκφραστούν δηλαδή σέ κάθε επίπεδο, άκόμα και στήν κορυφή τής πολιτικής. Στο δίημα αυτό οι διεργασίες ήταν δύσκολες, ή συγκυρία μόνο μπορούσε νά δώσει τό έναυσμα και τή μέθοδο γιά τήν πραγμάτωση αυτής τής έκχατης -γιά τήν όλοκλήρωση τής νέας χώρας- προοπτικής.

Η συγκυρία ήταν ό πόλεμος, ή από τά πράγματα άνάθεση στους εφέδρους τής τύχης τής χώρας. Έπρόκειτο γιά νέο συμβόλαιο μεταξύ τής έξουσίας και των πολιτών της. Διά του πολέμου -όπως πολύ συχνά συνέβη στήν ιστορία του κόσμου- άλλαζαν άρδην οι όροι τής πολιτικής. Οι εφεδροι άνέλαβαν τή μοίρα τής χώρας. Έπρεπε νά τήν προασπίσουν, νά προασπίσουν τό δικό τους έργο, τόν ιδρώτα τους των προηγούμενων χρόνων. Έπρεπε νά σώσουν όλα αυτά τά λαμπρά πού, στά χρόνια πού πέρασαν, είχαν άποδείξει ότι μπορούν νά πετύχουν. Η ιταλική προσβολή δέν στράφηκε κατά τής χώρας, του καθεστώτος και τής ήγεσίας της, γενικά και άόριστα. Η σιγμή τής έπιστροφής ήταν κορυφαία στιγμή δημοκρατίας. Μέ αυτή τήν έννοια ή ιταλική επίθεση στράφηκε, άθελά της, ενάντια σέ όλους και σέ όλα και ενάντια στον καθένα -στον κάθε Έλληνα ξεχωριστά. Ξεκίνησε ένας πόλεμος όλοκληρωτικός μέ τή πιό άπόλυτη σημασία του όρου. Όλοκληρωτικός, καθώς τό πολιτικό και κοινωνικό του διακύβευμα, ξεπερνούσε κατά πολύ τίς όποιες στρατιωτικές και διπλωματικές ισορροπίες και ζητούμενα.

Τό χαμόγελο τής άξιοπρέπειας, τό χαμόγελο τής αύτοπεποίθησης, τό χαμόγελο των νικητών τής πρώτης ήμέρας ενός πολέμου πού είχε ήδη ήθικά, πολιτικά και κοινωνικά κερδηθεί, άπάντησε στήν ιταλική πρόκληση. Δέν μπορούσε νά ήταν άλλως, δέν ήταν άλλως. Οι Έλληνες συναντήθηκαν μέ τόν πιό άπόλυτο τρόπο, τόν δημοκρατικό τρόπο, στις 28 Οκτωβρίου του 1940, μέ τή νέα τους πατρίδα.

Η συνέχεια ήταν τό ίδιο άπόλυτη μέ τό ξεκίνημα. Μέ τό χαμόγελο τής πίστης και τής σιγουριάς μπήκαν οι Έλληνες στον πόλεμο και στή δεκαετία του 1940. Μέ τόν ίδιο τρόπο συνέχισαν. Όπως και στον καιρό τής ειρήνης, μέ τά θαύματα τής άποκατάστασης των πληγών τής μικρασιατικής συμφοράς, έτσι συνέχισαν και στους ταραγμένους καιρούς του 1940. Λίγους μήνες μετά τή συνθηκολόγηση, τεράστια ποσοστά του

ελληνικού πληθυσμού δρέθηκαν όργανωμένα και αισιόδοξα, έτοιμα νά πάρουν και πάλι τίς τύχες τής χώρας άποκλειστικά στά δικά τους χέρια. Έπρόκειτο γιά μία επανάσταση πλέον. Τέτοιας μορφής και έκτασης επανάσταση πού οι μεγάλοι του κόσμου τούτου δέν μπορούσαν νά αφήσουν άνενόχλητη. Η Ελλάδα δρέθηκε νά πολεμά, στά χρόνια του '40, μέ τους έκθρους και τους φίλους της, μέ τόν έαυτό της τόν ίδιο. Είχε βαθιές ρίζες τό συμβόλαιο πού σφραγίστηκε, άνάμεσα στους πολίτες και στή χώρα τους στις 28 Οκτωβρίου του 1940. Η άκύρωσή του άπαιτούσε τεράστιες προσπάθειες, καταστροφικές προσπάθειες, βασισμένες στο μίσος και στο αίμα. Γιά τούτο και ό πόλεμος πού άρχισε στις 28 Οκτωβρίου του 1940, κράτησε χρόνια πολλά, ως τά 1949, ως τά 1974 αν προτιμάτε.

Είναι επίφοβοι κι άπρόβλεπτοι γιά τους έκθρους τους οι άνθρωποι πού, άνατρέποντας τά ανθρώπινα μέτρα, φεύγουν γιά τό μέτωπο και γιά τό θάνατο μέ τό χαμόγελο στα χείλη.

20 ΧΡΟΝΙΑ
1980-2000

ΑΝΟΙΚΤΟ ΨΥΧΟΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΟΜΑΔΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΑΘΗΝΩΝ

Έν συνεργασία μέ
τίν ΒΤΑΙΡΕΙΑ ΟΜΑΔΙΚΗΣ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ,
τό ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΔΙΑΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ,
τό ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΨΥΧΟΔΡΑΜΑΤΟΣ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΘΕΡΑΠΕΙΑΣ και
τό ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΘΕΡΑΠΕΙΑΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

Μέλη: τής Εθνικής Ένωσης Ίνστιτούτων Ομαδικής Άνάλυσης (Ε.Γ.Α.Τ.Ι.Ν.),
τής Εθνικής Ομοσπονδίας Ψυχαναλυτικής Ψυχοθεραπείας (Ε.Ε.Ψ.Ε.) και
τής Εθνικής Έταιρείας Ψυχοθεραπείας Ελλάδος (Ε.Ε.Ψ.Ε.) (Μέλος τής Ε.Α.Ρ.)

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

ΕΤΗΣΙΑ ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΣΕΜΙΝΑΡΙΑ

- Ομαδική Ψυχοθεραπεία - Ψυχοδράμα
- Ψυχολογική Άξιολόγηση
- Κοινωνική Ψυχιατρική - Κοινωνικοθεραπεία
- Δυναμική τής Οικογένειας

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΙΣ

- ΟΜΑΔΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ
- ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ
- ΨΥΧΟΔΡΑΜΑ - ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΘΕΡΑΠΕΙΑ
- ΘΕΡΑΠΕΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ

ΑΘΗΝΑ, ΙΩΑΝΝΙΝΑ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Πληροφορίες-Έγγραφές

Άθήνα: Γραμματεία του Α.Ψ.Κ. 9.00 π.μ. - 9.00 μ.μ.
Ιωάννινα: κ. Γεωργία Μορφουκού 0651 75487, κ. Τζένη Τόλη 0651 21782.
Θεσσαλονίκη: κ. Φραντζέσκα Μουσαλλά 051/4508950, Τρίτη - Τετάρτη 6.00 - 8.00 μ.μ.
κ. Άσπασία Πακαζοπούλου 051 / 435.919, Δευτέρα & Τετάρτη 6.00-8.00 μ.μ.
κ. Αίμιλι Σιδιροπούλου 0551/29465, Τρίτη 10.00-1.00 π.μ. & Τετάρτη 5.00-8.00 μ.μ.
κ. Στέλλα Ι. Λαγουροπούλου 061 / 253108, κ. Μάρια Αποστολίδου 0621/263349

Σ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΗ 1 & ΜΑΥΡΟΜΙΚΑΛΗ, 114 72 ΑΘΗΝΑ • ΤΗΛ. 6447.533-6435.980-
FAX 6445.140 e-mail: iqaa-opc@otenet.gr 15000 ΚΑΔ

ΘΕΑΤΡΟ ΚΑΙ ΠΟΙΗΣΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Α. ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ

της Ρένας Ζαμάρου

Στό έργο του Α. Έμπειρικού άπαντούν με μεγάλη συχνότητα έννοιες που ανήκουν στο λεκτικό πεδίο του θεάματος: θέατρο, κινηματογράφος, όθνη, σκηνή, αύλαία, δράμα, τραγωδία, κωμωδία, αλλά και ειδικότεροι όροι όπως τραγική ειρωνεία ή από μηχανής θεός (ΜΑ 3. 18, 4. 51, 6. 176, Ζεμ. 16).¹ Ο ίδιος ο ποιητής χαρακτηρίζει κάποιες από τις ιστορίες που διαδραματίζονται στο έργο του με όρους θεατρικούς. Στο ποίημα λ.χ. «Φρόγμα» της Ένδοχώρας (61-2) αποκαλείται «δράμα» μία ιστορία σχετική με τό θέμα της νεότητας και του γήρατος. Ός «δράμα τιμής» ή «δράμα έρωτικό» χαρακτηρίζεται τό έγκλημα του Ραμίρεθ στην Άργώ (84), ενώ «φρικαλέο δράμα» και «τραγωδία» αποκαλείται μία ανάλογη ιστορία επί του πλοίου «Άλμπέρτα» στον Μ. Ανατολικό (7. 38, 67, 75, πβ. 46, 55, 68, 93). Αναφέρονται επίσης θεατρικοί συγγράμεις και διάφορες κατηγορίες ήθοποιών: τραγωδοί, του έλαφρού θεάτρου, του σαιξπηρικού θεάτρου (Γρ. 129, ΜΑ 3. 192-3) κ.λπ. Ένα από τά κύρια πρόσωπα του Μ. Ανατολικού, ο Α. Σπερχής, αναπολεί τούς ήρωικούς ρόλους που ύποδυόταν κατά τήν παιδική του ήλικία, μαζί με άλλους συνομηλικούς του, στην Άνδρο (8. 144-5). Στά Γραπτά τέλος διάφοροι πρωταγωνιστές εμφανίζονται συχνά με κάποιο ήρωικό προσωπειό.² Συναφής με τόν ρόλο τών διαφόρων προσώπων είναι και ή σημασία τών ένδυμάτων που μοιάζουν με θεατρικά κοστούμια (π.χ. Γρ. 119, 154-5).

Η σχέση ποίησης, ποιητή και θεάτρου φαίνεται καθαρά και από τόν τρόπο με τόν οποίο ο Έμπειρικός περιγράφει σέ μία διάλεξη του 1963, με άφορμή τήν

1. Όλες οι παραπομπές γίνονται από τις εκδόσεις «Άγρα», εκτός από τήν Όκτάνα («Ίκαρος») και τήν Άργώ («Ύψιλον»). Τό παραπάνω κείμενο διαβάστηκε (30-6-01) στό συνέδριο που έγινε στην Άνδρο γιά τόν Α. Έμπειρικό.

2. Π.χ. ο Έρμόλαος ο Μακεδών, «Τό παλληκάρι τής Λεοντουπόλεως», ο Νεοπτόλεμος Α Βασιλεύς τών Ελλήνων, ο Δ. Κάρτερ στην «Έπιστροφή του Όδυσσέως».

3. Βλ. Νικόλαος Έγγονόπουλος ή Τό Θαύμα του Έλμπασάν και του Βοσπόρου και Διάλεξη γιά τόν Νίκο Έγγονόπουλο (Επιμέλεια κειμένων - Έπίμετρο: Γ. Γιατρομαωλάκης, «Άγρα», Άθήνα 1999) 8-16.

έκθεση έργων του Έγγονόπουλου,³ τή γοητεία που άσκοϋσε επάνω του ο Έγγονόπουλος όταν διάβαζε ποιήματά του: «Ο κόσμος τής καθημερινής ζωής, με τόν άνιαρόν συρφετόν τών άθλιότητων του, έχανετο, και τήν θέσιν του επαιρνε ο έσωτερικός κόσμος του ποιητού, ο ιδιόρρυθμος και αυτόνομος ιδικός του κόσμος, ο κατοικημένος από σπιλπνούς δαίμονας, καλλιμάστους κόρας και παράδοξα μαγικά αντικείμενα, ένας κόσμος που δέν τόν έπλαθε ο ποιητής, ως Ήφαιστος, χαλκεύων με τήν θέλησίν του διάφορα κατασκευάσματα αλλά τόν παρουσίαζε αυτούσιον, ως εις μίαν άμεσον έξωτερικευσιν όνειρων και όνειρικών μηχανισμών, εις ένα άπλέτως φωτισμένο προσκήνιον, άποκαλύπτων στά μάτια μου αυτήν ταύτην τήν πλουσίαν ύποκειμενικότητά του έν πλήρει και διαπύρω δράσει, ώσάν νά έσήκωνε αίφνιδίως τήν αύλαίαν μιάς ύπερβατικής, βαθειάς σκηνής». Αυτή τήν αίσθηση του λόγου που «προσωποποιούμενος γίνεται άπτή όντότητα» και τών λέξεων που γίνονται «έμφυχα πράγματα» δοκίμαζε ο Έμπειρικός όχι μόνο κάθε φορά που άκουγε, αλλά και που διάβαζε ο ίδιος τά ποιήματα του Έγγε,

γονόπουλου, αυτού του «απολύτως παραστατικού» καλλιτέχνη τόσο στη ζωγραφική όσο και στην ποίηση.

Στο παρόν άρθρο θα αναφερθούμε σε ορισμένους θεατρικούς όρους και σε κάποιες θεατρικές σκηνές που αποκαλύπτουν ορισμένες από τις σημασίες του θεάματος στο έργο του Έμπειρικού. Δεν θα κάνουμε λόγο, ωστόσο, για τα θεάματα που απαντούν στον Μ. Ανατολικό καθώς η έκταση του έργου αυτού απαιτεί μία ξεχωριστή εργασία.

Στην *Άσπρη Φάλαινα* (δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960, βλ. *Συντέλεια* 2-3 (1990-1) 49) ο Έμπειρικός διατυπώνει την άποψη ότι η ποίηση δεν είναι μόνο ένα αέριο, περιπετειώδες ταξίδι που σκοπό έχει τη «θήρα» του έρωτα και την έρμηνεία της ύπαρξας του ατόμου και του κόσμου (39-40, 42, 48, πβ. 37-8).⁴ Είναι επίσης μία μυστηριώδης λειτουργία που δίνει νόημα στη ζωή καθώς μπορεί να αποκαλύπτει, όπως μία θεατρική αύλαία που σηκώνεται, μία άλλη, άθεατη και μαγευτική όψη των πραγμάτων: «Ω, ναί! αγάπησα πολύ την ποίηση. Μέσ' απ' αυτήν παίρνει η ζωή την πλήρη σημασία της... Ένα παράθυρο μυστήριο που ανοίγει σαν αύλαία Σ' αιγιαλόν όπου τό κύμα βοά ή ψιθυρίζει. Και φέρνει μέ ανοικτοπέλαγους ρυθμούς. Τά μυστικά της θάλασσας. Και του βυθού. Τά πιο πολύτιμα και πιο κρυφά κοχύλια (ό.π. 43).⁵

Άλλοι ο ποιητής γράφει ότι τα βλέφαρά του είναι διάφανες αύλαϊες. Όταν τά ανοίγει βλέπει εμπρός του «ό,τι τύχει», όταν τά κλείνει βλέπει «ό,τι ποθει» (Ένδ. 56 (16)).⁶ Τά ποικίλα ποιητικά οράματα εξωτερικεύονται και μεταλλάσσονται με τη σειρά τους σε θεάματα που παρουσιάζονται όταν σηκώνεται η αύλαία ή όταν παραμερίζεται ή «κουρτίνια». Συναφές είναι και ένα απόσπασμα από τη γνωστή «Συζήτηση στην Θεσσαλονίκη» (*Χάρτης* 17-18 (1985) 636-7). Εκεί περιγράφοντας τη διαδικασία της ποιήσεως, ο Έμπειρικός επισημαίνει ότι η εικόνα του «νέου» κόσμου αποκαλύπτεται σε στιγμές ψυχικής έξαρσης, ενώ αντίθετα η «κουρτίνια» ή το «παραπέτασμα» που πέφτει δηλώνει το τέλος του θεάματος: «Υπερηφανευόμενοι συχνά, ίσως σε στιγμές μεγάλων κρίσεων, ίσως σε στιγμές παραληρήματος, ίσως σε στιγμές εξαιρετικής εξάρσεως ψυχικής, νά βλέπουμε την εικόνα αυτού του κόσμου και νά περνάει έπειτα τό παραπέτασμα, ή κουρτίνια, ό φωτοφράκτης: αλλά υπάρχει και τόν είδαμε, αν τόν είδαμε -τυχεροί όσοι τόν είδαμε».

Όμως εκτός από αυτή τη θεωρητική διατύπωση για την αντίστοιχία ποιήσεως και θεάτρου, ο Έμπειρικός χρησιμοποιεί φωτογραφικούς, θεατρικούς και κινηματογραφικούς όρους προκειμένου νά δείξει και τη λειτουργία της ίδιας της γραφής. Στο προλογικό κείμενο των *Γραπτών «Αμούρ-Αμούρ»* ο Έμπειρικός περιγράφοντας την εμπειρία του από την επαφή του με τόν υπερρεαλισμό κάνει λόγο για τη «ζωή» των φωτογραφιών (Γρ. 13) και χρησιμοποιεί τη μεταφορά των «επιτυπωμένων» και των «κινούμενων», δηλαδή κινηματογραφικών εικόνων (Γρ. 21). Τά γεγονότα των διαφόρων εποχών της ζωής του ο ποιητής τά βλέπει «ως

εικόνες έναργεις, αλλά όχι ακίνητες, ούτε τελείως απομονωμένες, όπως θά ήσαν, αϊφνης, μέσα σε ένα λευκόμα, τά αντίτυπα μιάς σειράς φωτογραφιών χρονολογικά ταξινομημένων. Οι εικόνες αυτές κινούνται, επικοινωνούν ανάμεταξύ των και συναγελάζονται. Έχουν ένα «modus vivendi και ένα status quo» δικό τους και οι σχέσεις τους προσδιορίζονται όχι από μία «έπιβολή θεληματική», αλλά από μία άσυνείδητη προωθητική ενέργεια που μοιάζει με την όνειρική. Μία εικόνα μπορεί νά συνυπάρχει με μία άλλη που άποτυπώνεται στην έπιφάνειά της «όπως συμβαίνει και μέ τις έπιτυπώσεις των φωτογραφιών ή των κινηματογραφικών ταινιών» (Γρ. 20-1, πβ. ΜΑ 7. 96).⁸ Όπως στο θέατρο «ζωντανεύουν» οι «καημοί του κόσμου» και τά «μυστικά της ψυχής» (*Ές-Ές-Ές-Έρ-Ρωσία* 10) και στον κινηματογράφο τά «μυστικά του σινεμά», («παράλογα ή λογικά») κινητοποιούνται και καθίστανται *όρατά οράματα*, προβάλλονται δηλ. ως «ζωντανές» εικόνες που «ρέουν σαν ποταμός» (Σήμ. 121), έτσι και τό ποίημα θά πρέπει νά μήν άποτελείται από στατικές περιγραφές γεγονότων αλλά νά είναι δυναμικό (Γρ. 9-10).⁹ Στο ποίημα *Ές-Ές-Ές-Έρ-Ρωσία* (15-6) ο ποιητής δεν «περιγράφει» άπλώς, αλλά «βλέπει» όπως στο σινεμά όταν πίσω γυρίζει ό χρόνος την ήττα του Ναπολέοντα στην Ρωσία.

4. Για τίς έρωτικές συνδηλώσεις του θαλάσσιου πλοΐ πβ. *Άσπρη Φάλαινα* 40, Ένδ. 102, ΜΑ 2. 297, 8. 201-2 κ.ά.

5. Ο υπερρεαλισμός, όπως γράφει ο Έμπειρικός στα Γρ. 12-3, προσέφερε τά «κλειδιά» ενός νέου, μαγευτικού κόσμου που «άνοιχθηκε... σαν ξαφνικό λουλούδισμα θαυμάτων άνεξαντλήτων». Πβ. την «Πόρτα» στην *Όκτ.* 27 άλλα και 92.

6. Πβ. Ένδ. 33: *Κρατάμε μέσ' στα χέρια μας τά πρόσωπά μας. Και βλέπουμε χρωματιστές έκτάσεις.* Βλ. και Ένδ. 23, 29, 77-8, 103, Σήμ. 145, Γρ. 19 έξ. Στην *Όκτάνα*, ωστόσο («Ο ούρανός ή ή ποιήσεις των εικόνων»), οι χάρτινοι κύρνοι της ποιήσεως πέφτουν κάποτε όπως και οι αύλαϊες των θεάτρων.

7. Λέξεις όπως παραπέτασμα, κουρτίνια και πέπλος εμφανίζονται αρκετά συχνά στο έργο του Έμπειρικού. Βλ. Ένδ. 35, 65, 71, 83, 85, Γρ. 75, 83, 89. Πβ. και τόν τίτλο *οί κουρτίνες που ποτέ δεν τραβήχτηκαν* από τό ποίημα του Breton «Φασματικές στάσεις» που μεταφράζει ο Έμπειρικός, *Ήριδανός* 4 (1976) 60.

8. Στόν «Φωτοφράκτη» (Όκτ. 29) ο ρεμβασμός είναι εκείνος που προσδίδει ζωή και κίνηση στην κάθε φωτογραφία μετατρέποντάς την από στατική εικόνα σε *όντοποίηση απτήν και άσπαίρουσαν παντός οράματος, πάσης έπιθυμίας.*

9. Σχετικά μέ τό ποίημα της Σήμ. 121 και τίς αντίληψεις του Έμπειρικού για την ποιητική λειτουργία της εικόνας στο «Αμούρ-Αμούρ», βλ. και Π. Βουτουρής, *Η Συνοχή του Τοπίου. Εισαγωγή στην ποιητική του Άνδρέα Έμπειρικού* («Καστανιώτης», Άθήνα 1997) 93-5. Για τίς κινηματογραφικές δυνατότητες πβ. ΜΑ 5. 185 καθώς και τίς άπόψεις του Breton και του Έλύτη που παραθέτει ο Βουτουρής ό.π. 149 έξ.

Μέ θεατρικά και κινηματογραφικά παραδείγματα άποσαφηνίζεται στο «'Αμούρ-'Αμούρ» και ό ειρμός τών υπερρεαλιστικών εικόνων. Ό λογικός ή μή λογικός ειρμός τών εικόνων άποτελεί, σύμφωνα με τόν 'Εμπειρικό, «τρόπον τινά, ένα θέμα», στο όποιο «δέν αποκλείεται νά παρεισφρήση και κάποιος άλλος ειρμός συσχετίσεως, πού εκ πρώτης όψεως, νά φαίνεται ξένο, ή παράσιτο στοιχείο, ενώ κατά βάθος είναι σχετικό. Κατ' αυτόν τόν τρόπο, μπορεί νά προκύψη ένα άμάλγμα νέα σύνθεσι, άνάλογη με εκείνη πού θά παρουσίαζε μία εικόν θεατρικού έργου, εις τήν όποίαν θά εισήρχετο και θά έλάμβανε μέρος όργανικόν εις τήν εκτυλισσομένην δράσι, ένα πρόσωπο άλλου θεατρικού έργου, ή ένα άλλως πώς ξένο πρόσωπο, π.χ. ό 'Οθέλλος στην σκηνή τής δολοφονίας του Καίσαρος, ή εγώ στην σκηνή του μπαλκονιού, εις τόν Ρωμαίο και τήν 'Ιουλιέττα» (Γρ. 21).¹⁰ Στο ποίημα «Κινηματογράφος ή Cinema a Movies» (Σήμ. 121), επίσης, διαβάζουμε ότι για νά μή «χάνεται» ό ειρμός, ό όποιος, όπως και στην ποίηση, στηρίζεται όχι στο νόημα μά στή μαγεία (πβ. Ύψ. 47), θά πρέπει οι κινηματογραφικές εικόνες νά «ρέουν με άκρα συνέπεια στον έναντό τους».¹¹

Τέλος θά πρέπει νά έπισημάνουμε ότι εκτός από τή «ζωή» τών φωτογραφιών και τών εικόνων, ό 'Εμπειρικός ενδιαφέρεται και για τή «δράση» τους, ή όποία θά πρέπει νά «συνυφαίνεται» άμεσα «μέ τήν ζωή του θεατή, όπως ένα φλουρί, ένα κρύσταλλο, ή ένα γάντι». 'Η ποίηση όφείλει νά «μεταγγίζεται στή ζωή και ή ζωή στην ποίηση» (Γρ. 13). Στο θέμα αυτό επανέρχεται ό 'Εμπειρικός και στή «Συζήτηση στην Θεσσαλονίκη» (Χάρτης ό.π. 631, 632). Εκεί τονίζει ότι ό υπερρεαλιστής ποιητής, ό όποιος έπεδίωξε νά διερύνει τούς πνευματικούς όρίζοντες με τρόπο ουσιαστικό και όχι «ξεσχίζοντας» άπλώς τή σκηνογραφία τών παλαιών σχολών, δέν περιορίστηκε μόνο «εις τό νά γράφει αυτόματα αλλά και νά ζει κατά κάποιον τρόπον διαφορετικόν. Δηλαδή αφήνων περισσότερον, ευρύτερον, πεδίων εις ό,τι εκ βαθέων προέρχεται από κάθε άνθρωπον, αλλά και άπωθείται... Δέν πρόκειται περί σχολής. Πρόκειται περί διοχετεύσεως αυτής τής ζωτικής ενεργείας ή όποία είναι συνυφασμένη με τήν ποιητικήν ή, άν προτιμάτε, άνάποδα, ή ποιητική με τήν ζωτικήν, ή όποία καταλήγει εις έργα τά όποία δέν φιλοδοξούν δάφνες λογοτεχνικές αλλά, μόνον τόν θρίαμβον του πνεύματος εν τή απολύτω έννοία τής λέξεως».¹² Από τήν άποψη αυτή δέν είναι τυχαίο ότι οι θεατρικές ή κινηματογραφικές εικόνες στο έργο του 'Εμπειρικού έχουν συνήθως ως σκηνικό τήν ίδια τήν πόλη καθώς ό ποιητής προσπαθεί νά συνδέσει τέχνη και ζωή.

Εκτός από αυτά τά στοιχεία ποιητικής θά πρέπει νά συνυπολογίσουμε και τήν άγάπη του ποιητή για τό θέατρο, τήν όπερα και τό μπαλέτο. Στις ήμερολογιακές καταγραφές του Ταξιδιού στην Ρωσία διαβάζουμε τις θετικές έντυπώσεις του από τά μπαλέτα Μπολσόι,¹³ τά θέατρα και τό κουκλοθέατρο τής Μόσχας (24, 25, 28, 30, 31, πβ. Ές-Ές-Ές-Έρ Ρωσία 10).

Είναι χαρακτηριστικό ότι τόσο τό θέαμα του μπαλέτου όσο και κάποιες στιγμές φωτογράφησης και κινηματογράφησης προσφέρουν άνακούφιση στον ποιητή πού ύποφέρει από κατάθλιψη (25). Χαρακτηριστικά είναι και τά όσα γράφει ό 'Εμπειρικός (στή βιογραφία πού συνθέτει για τόν πατέρα του) για τις άναμνήσεις του από παραστάσεις θιάσων άθηναικής πρόξας και ιταλικού μελοδράματος στο θέατρο τής 'Ερμούπολης.¹⁴ Κάποιες από τις μνήμες αυτές μεταλλάσσονται στην ποίησή του. Στο ποίημα λ.χ. «Νυκτερινή αύλαία» (άπό τή συλλογή *Η Σήμερον ως Αύριον και ως Χθές* 21) ή μεταβολή μιās ζοφερής άτμόσφαιρας σε φωτεινή συνδέεται με κάποιο μελόδραμα πού αρχίζει νά παίζεται όταν παραμερίζει ή αύλαία πού κρύβει τή σκηνή: *Βοριάς έσκέπασε τήν νύκτα Στην αρχή δέν ήταν άλλη φωνή Έπειτα όγκόλιθοι κύλησαν στις πλαγιές Στήθη ξεχύθηκαν από λευκά πονκάμισα Μέ ρώγες αίχμησες μέσα στην πλάσι Έπειτα σιγά Καί άπαλά Καί άνεπαίσθητα Παραμέρισε τό παραπέτασμα Για νά φανή τό μελόδραμα επί σκηνής».¹⁵*

Στό έργο του 'Εμπειρικού δέν άπαντούν μόνο ποιήλες έννοιες πού άνήκουν στο λεκτικό πεδίο του θεάματος και δέν περιγράφεται με θεατρική και κινημα-

10. Στόν «Οιδίποδα Ρέξ» ό κυνηγός Χαβρίας έπεμβάινει στα όσα διαδραματίζονται στον Κολωνό και άνατρέπει τή γνωστή άποψη τών τραγικών ποιητών για τό τέλος του Θηβαίου βασιλιά.

11. Πβ. και τά όσα λέει ό 'Εμπειρικός στή «Συζήτηση στην Θεσσαλονίκη», *Χάρτης* ό.π. 636, σχετικά με τις συγκινήσεις «πέραν τής λογικής»- πού δημιουργούν οι εικόνες.

12. 'Η Φ. Αμπατζοπούλου επίσης, «Ιστορική θεώρηση. Έπεισόδια μιās περιπέτειας» *Ηριδανός* ό.π. 34-5, έπισημαίνει ότι οι πρωτεργάτες του υπερρεαλισμού δέν μίλησαν γενικά «για μιά επανάσταση στην τέχνη. Αντίθετα μίλησαν για μιά επανάσταση μέσ' άπ' τήν τέχνη, όπου ή τέχνη δέν θά έπαιξε μοναχά τό ρόλο ενός τρόπου γνώσης, αλλά και ενός τρόπου ζωής».

13. Πβ. τις «άφροντυμένες μπαλερίνες» πού βλέπει ό ποιητής μέσα στον καταρράκτη του «'Αμούρ-'Αμούρ» (Γρ. 16). Στην Ένδ. 113 (26) ή «τρέλλα» έξεικονίζεται ως όμάδα νεανίδων πού όρχούνται σε θέατρον του Όρχομενού. Στή Σήμ. 50-2 ένας ύπνοβάτης-θεατής παρακολουθεί μιá χορεύτρια πού χορεύει σε ένα έρημο θέατρο γιομάτο από ψιθύρους τών παλαιών καιρών τών παλαιών ανθρώπων. 'Η προσδοκία εκ μέρους του θεατή μιās έρωτικής κατάκτησης και μιās νικηφόρας στρατιωτικής άποβίβασης με επιτελίδες Μέσα στους κόλπους τών επιτελίδων, αντιπαράβάλλεται προς τήν έκρηξη του πολέμου. Πβ. Σήμ. 72.

14. Βλ. Δ. Ι. Πολέμης, «'Ο Άνδρέας Έμπειρικός βιογραφεί τόν πατέρα του», *Πέταλον* (1990) 41-2. Πβ. και Ένδ. 47: *Παλίρροια τών άναμνήσεων σε μιá στιγμή Θεάτρον πλήρες κόσμου πού άλαλάζει*.

15. Τή σχέση του ποιήματος «Νυκτερινή αύλαία» με τις άναμνήσεις του Έμπειρικού από τις όπερες στο θέατρο τής Σύρου έπισημαίνει και ό Μ. Φ. Δραγούμης, «Τό ύμενοπαρθένιο. Ένα έγχορδο έμπειρικής έμπνεύσεως», *Χάρτης* ό.π. 555.

τογραφική γλώσσα μόνο ή φύση της υπερρεαλιστικής ποίησης. Τό ίδιο τό θέμα ως θέατρο (μελόδραμα, τραγωδία, κωμωδία) και κινηματογράφος αποτελεί τή μήτρα και τή βάση όχι μόνο μιας ειδικότερης ποιητικής αλλά και μιας ειδικότερης φιλοσοφίας. Ό ποιητής βλέπει τήν πόλη και τόν κόσμο γενικότερα ως μεγάλη σκηνή όπου τό βασικό έργο πού παίζεται προσομοιάζει σέ μεγάλο βαθμό στό «θεϊό δράμα» του θανάτου και τής ανάστασης.

Τό θέατρο ως εικόνα ύπάρχει ήδη στήν Ύψικάμινο. Στο ποίημα «Πικραγκάθι» (37) κάτω από τίς «χλαμύδες» ύποσκάπτονται τά θσμείλια μιάς τραγικής κουρτίνας. Η «φυλλοξήρα» του παλαιού, θλιβερού κόσμου προφητικίζεται μέ σθένος έντός του κύπτοντος άνεξιτήλως επί τής τραγωδίας τών άνθρωπίνων («Τσόχα ριπιδίου», 34) και αντίδιαστέλλεται από τήν εύφορία και τήν εύφροσύνη ή τήν «κωμωδία» του νέου κόσμου πού καταλύει τό πένθος: *Κήπος περισυλλογής πελασγική παράθεσις κειμένων μέ αύλους λεθήτων παρατεταγμένων εις έαρινήν αίθριαν μακροθυμεί άκόμη... Ίσως ένα καλάμι σκύψη επάνω από τήν άχνα τής περασμένης νύχτας μά ή κλίσις του δέν θά είναι τελεσίδικος. Θά σηκωθή τό ταβάνι του και από τόν μίσχο πρós τούς τοίχους και τόν γελαστό ουρανό θά φύγουνε καρποί πολύ πιό ρόδινοι και από τά χρώματα τών έρωτομανών τυμβωρύχων. Κατά του όλέθρου παίζεται τώρα μία κωμωδία («Πυρρότριχες όλούζοντες», 31).*

Ίδιαιτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν από τήν Ύψικάμινο τά ποιήματα εκείνα όπου ή πόλη αποτελεί τό θεατρικό σκηνικό για όρισμένα πολιτικά δρώμενα. «Στήν καρδιά τής λουτροπόλεως» (38) γίνεται λόγος για τίς δυνάμεις τής καταπίεσης και τίς άρνητικές αντιδράσεις όσων άντιτάσσονται στήν άνατροπή μιάς καθιερωμένης τάξης πραγμάτων: οι «δωρηται τών πεπιεσμένων θωρηκτών» προφητικίζουν τήν άνθοδέσμην εκείνη πού έλαβε τήν ύστάτην άπόφασιν νά διασαλεύση τήν τάξιν καθώς και τά τελειότατα φρούτα πού περικλείουν έντός άνεστραμμένων κυπέλλων οι δραματοουργοί τής ένδόξου νυμφομανίας. Τό θέμα άποκορυφώνεται στό «Πούπουλα τής εύδαιμονίας» (52). Παρόλες τίς αντιδράσεις κατά τών «δραματοουργών», στό ποίημα αυτό εκφράζεται ή προσδοκία ότι θά έρθει μία μέρα κατά τήν όποία ό άρρωστος και καταπιεσμένος έρωτικά και πολιτικά κόσμος θά παραχωρήσει τή θέση του σέ ένα νέο κόσμο, υγιή και άπελευθερωμένο. Η ρουμανική πολίχνη θά άκμάσει και τό «άρρωστο» κριάρι πού στεγάζεται στόν μητροπολιτικό ναό της θά άντικατασταθεί από μία γυναίκα διαρκώς συνουσιαζόμενη.¹⁶ Οι ίδιοι οι πολίτες θά συμμετέχουν ως ήθοποιοί σέ ένα θεατρικό έργο μέ θέμα τήν πολιτική αναγέννηση: γύρω από τήν κεντρική όδό οι πολιτικοί κατάδικοι θά παίζουν τό θεϊόν δράμα τής άναστάσεως ενός κομμένου κεφαλιού μέ μουσικήν ύπόκρουσι σελέστας.¹⁷ Η ένεργητική συμμετοχή τών πολιτών στό «δρώμενα» δηλώνει τή συνάφεια τέχνης και ζωής.

Η πόλη ως θεατρικό σκηνικό άπαντά και στήν Όκτάνα. Στο κείμενο «Πολλές φορές τήν νύκτα» (1963),

ή νυκτερινή σιγή στήν πόλη παραβάλλεται μέ μία «βαθεία σκηνή» ή μέ ένα τεράστιο ήχειό από όπου εκπορεύονται οι φωνές πιό δυνατές και πιό καθαρές μέσα από αυτό τό βάθος (Όκτ. 49). Μέσα σέ αυτό τό θεατρικό σκηνικό τής άθηναικής πόλης διαδραματίζονται πολλές συγγενείς ιστορίες μέ θέμα τόν έρωτα και τόν θάνατο.¹⁸ Έτσι λ.χ. ένα από τά κύρια έπεισόδια είναι τό χριστιανικό δράμα τής σταύρωσης και τής άνάστασης. Τό θεϊό αυτό δράμα παίζεται μέ μουσική ύπόκρουση έπιταφίων θρήνων και πασχαλινών ύμνων, οι όποιοι άδονται από ένα λευκό μπαλλέτο άγγέλων (Όκτ. 59). Ό λυτρωτής Χριστός ταυτίζεται μέ τόν Έρωτα πού όρίζεται ως τό έν τούτω νίκα τής ζωής.¹⁹ Τό θέμα τής άνάστασης, επανερχόμενο μοτίβο στήν Όκτάνα, όπου ή παρουσία του θανάτου είναι καταθλιπτική άπειλή, αποτελεί προφανώς ένα δράμα όχι μόνο πολιτικό και κοινωνικό, όπως στήν Ύψικάμινο, αλλά και ύπαρξιακό. Τό «Πολλές φορές τήν νύκτα» τελειώνει, ώστόσο, όχι μέ τίς φωνές πού μοιάζουν μέ έρωτικούς, «ουρανομήχεις πίδακες άγαλλιάσεως», αλλά μέ τό διάτρον, τό τρομερόν, τό μή περαιτέρω, τό εκβαθέων του άπελπισμένου άνθρώπου «ΑΜΑΝ!» πού τούς βαρύτερους, τούς πλέον άσήκωτους καημούς, σάν αίμα ψυχής μέσ' στό σκοτάδι άδειάζει. Η άπελπισμένη κραυγή πού άκούγεται από τή «βαθεία σκηνή» τής πόλης μοιάζει νά άναπηδά σάν όρημτικούς «σίφουνας» αίματος από ένα λαιμό σέ καρμανιόλα.²⁰ Η εικόνα τής λαιμητόμου και του άποκεφαλισμένου άνθρώπου δέν έχει εδώ τήν (πολιτική) αισιοδοξία τής «ανάστασης ενός κομμένου κεφαλιού» πού γνωρίζουμε από τό παλαιότερο «θεϊό δράμα» τής Ύψικάμινου.

Αισιοδοξία, αντίθετα, είναι ή κατάληξη του θέματος του «άναστημένου Άδάμ» στόν «Βασιλιά Κόγκ» (1964). Στο κείμενο αυτό ό ποιητής γράφει, θά λέγαμε, τό σεναριο μιάς ταινίας πού διαδραματίζεται μέσα στους δρόμους τής πόλης. Τό νυκτερινό Παρίσι προσομοιά-

16. Πβ. τή θεατρική γλώσσα στήν Ύψ. 40: Κάτω από τά ράσα ή διαδήλωσις υπερίσχυσε έν τέλει και μόλις τά κατέλυσε διεδραματίσθη ή σκηνή του λυτρωμού τής νέας γυναίκας από τούς διαξιφιζόμενους λογισμούς. Πβ. και Σήμ. 57: Δριμύς ό ρήτωρ τής μεταρρυθμίσεως Τών σκηνικών διακόσμων ρασοφόρων Πού κρύβουν δρέφη μέσ' στό ράσα των Άναφανδόν διοχετεύοντες τόν φόβον Κάθε άλλαγής κάθε συμβιβασμού τών άστρων Μέ τίς γλυκειές γυναίκες τών αγάδων.

17. Στον ΜΑ 5. 168 επιτρέπεται όχι μόνο ή άναπαράστασις αλλά και ή πλήρης πραγματοποίησις πάσης λαγνουργίας δι' άληθινών έρωτοπραξιών στή θεατρική σκηνή και στήν κινηματογραφική όθόνη.

18. Στο «Ρήματα» (Όκτ. 19) τό μήνυμα τής «καθημερινής τραγωδίας» είναι πολιτικό.

19. Πβ. Ίησους Χριστός, ό διά του έρωτος έν όργανω τόν θάνατον διά πάντα νικήσας, Δέλεαρ 3 (2001) 7 και Σήμ. 97, 99, Όκτ. 22, 24, ΜΑ 7. 105, 8. 219.

20. Πβ. ΜΑ 1. 209. Διαφορετική είναι ή σημασία τής καρατόμησης του άλόγου στήν Όκτ. 84.

ζει σέ ένα κινηματογραφικό σκηνικό μέσα στο οποίο εμφανίζεται ένας υπερμεγέθης μαύρος γορίλλας. Για τήν εμφάνιση του υπερφυσικού και ερωτικού αυτού πλάσματος απαιτείται ή κατάλληλη σκηνοθεσία για τήν οποία καθοριστικό ρόλο παίζει ή μανική μουσική των νέγων που ακούγεται από ένα υπόγειο παρισινό καμπαρέ μεταβάλλοντας ολόκληρο τόν δρόμο της πόλης σέ ένα «τάμ-τάμ ναό».²¹ Η μουσική, θερμότερη και από χαμψίνι, ξεσπά, έντεινεται και κορυφώνεται σάν τρικυμία. Τά λόγια που προφέρουν οι νέγροι βγαίνουν από τά χείλη τους σάν καταρράκτης και μοιάζουν μέ αναρθρες κραυγές ανάμεικτες μέ μυκηθμούς, μέ είσπνοάς και έκπνοάς θηρίων λαύρωσ βατευόντων. Ο όργανοστικός χορός τους φέρνει στήν πόλη τόν κορυβαντιώντα οίστρον της βαθύτερης Αφρικής.

Όλη αυτή ή φρενήρης ατμόσφαιρα επηρεάζει τόν περιπλανώμενο αφηγητή που φθάνει στους δρόμους της Μονμάρτης επαναλαμβάνοντας σάν «ξόρκι» τά λόγια του Μπρετόν: «*Lâchez tout, partez sur les routes...*». Ο αφηγητής, που φαίνεται νά υποφέρει από ανία και μελαγχολία, αισθάνεται νά κυλάει μέσα του από τόν έξω κόσμο, ως μέγας ποταμός και ρήγας των όρμεμ-φύτων της ζωής, ό πλήρης του «ιδ» ρυθμός. Νιώθει νά «σειεται από μεγάλο σεισμό» και νομίζει ότι βλέπει νά αναβλύζει από ένα ρήγμα της ασφάλτου ως πανύψηλος πίδακας ό «σερματικός χυμός» του κόσμου. Τό νοσταλγικό άσμα των νέγων, κράμα από ήχους της ζούγκλας, των «σηπλαιών της Κτίσεως» και του ούρανού, μολονότι δέν τόν καθιστά συμμετοχο στήν έξαση των όρχουμένων τόν καμπαρέ, χαράζεται ανεξίτηλα στή μνήμη του όπως ένας χρησμός, ένα σημαντικό ποίημα ή μιά μυσταγωγία ιδίως όταν τό ένα ή τό άλλο περιέχουν τήν λάμψιν των πτερών των άρχαγγέλων, ή, ως κλαγγήν έπουρανίων όπλων, τόν πάταγον των κεραυνών. Μέσα σέ αυτό τό μυστηριακό σκηνικό εξέλισεται, ως μιά νέα έκδοχή της κινηματογραφικής ταινίας «King-Kong», ή υπόθεση ενός προφητικού όράματος του αφηγητή. Οι κινηματογραφικές εικόνες συνυπάρχουν μέ θρησκευτικές και ό Κόγκ παίζει τόν βιβλικό ρόλο ενός δυναμικού μεσσία, νυμφίου και πολεμιστή, κατά τό πρότυπο της Αποκάλυψης.

Η άφισα ενός γιγαντιαίου γορίλλα, ή οποία άναγγέλλει τήν προσεχή προβολή της ταινίας «King-Kong» σέ ένα σινεμά άπέναντι από τό καμπαρέ, άποκτά κίνηση και όντότητα. Ο γορίλλας, ό οποίος άπεικονίζεται ανάμεσα σέ μεγάλα δέντρα νά κρατά στό άριστερό του χέρι μιά γυναίκα, ζωντανεύει και βγαίνει από τόν κινηματογράφο στόν δρόμο. Ό,τι παρακολουθούμε στή συνέχεια είναι ένα «συγκλονιστικό θέαμα». Οι κινηματογραφικές εικόνες «έπικοινωνούν» και «συναγελάζονται» μέ τούς ήχους και τίς εικόνες της πόλης και «συνυφαίνονται» μέ τή ζωή του θεατή. Ο «μεγάλος άδελφός των νέγων» προβάλλει ως Μεσσίας από τίς λόχμες της Έδέμ μέ παλλόμενη τήν αιχμήεσσα φυλετικήν του λόγχη. Τό τιτανικό πλάσμα (ή κεφαλή όγκώδης δράχος) τά σκέλη του μπαομπάμπ πελώρια και

τό δασύ, πλατύ του στήθος μία Σαργάσσαν θάλασσα πυκνή) ρίχνει ή παραμερίζει μέ έλαφρά άπλως σκουνητήματα, αλλά μέ γδούπους έκκωφαντικούς γεέννης, πέτρες, τοιμένα και δοκούς, ώσάν νά είχε έκσπάσει ό Άρμαγεδδών, ενώ, (θαύμα θαυμάτων) στό άριστερό του χέρι, λυτρώνοντάς τήν άπ' τήν υπόθεση της ταινίας και άπ' τά δεσμά της καθημερινής σκλαβιάς μας, μέσα στήν χούφτα του κρατούσε μία λευκή, κατάξανθη γυναίκα ώραιοτάτη.

Λυτρωτική είναι ή επίδραση του γορίλλα και για τόν μελαγχολικό αφηγητή,²² ό οποίος, σέ αντίθεση μέ άλλους νυκτόβιους, κυρίως ιερόδουλους, σωματέμπορους και άστυνομικούς που τρέπονται πανικόβλητοι σέ φυγή, κυριεύεται από «μεγάλο ένθουσιασμό» και «ιερό ρίγος». Γεμάτος άγαλλίαση τρέχει πίσω από τόν θριαμβευτή γορίλλα κραυγάζοντας «Χαίρε Μεσσία..., Χαίρε, άναστημένη Αδάμ!... Χαίρε, Φαλλέ και Όμφαλέ της Γής!... Χαίρε, ώ χαίρε λυτρωτή».

Ο ίμερικός γορίλλας, ό οποίος συνδύαζει τήν ισχύ μέ τήν αγαθότητα, τήν άποκοσμη άγριάδα της μορφής μέ τήν τρυφερότητα των ματιών του,²³ είναι, όπως και ή «άνασσα» φάλαινα (Όκτ. 40, πβ. 93, 95), ένα άνυστερόβουλο πλάσμα της «άνυπόκριτης» προϊστορικής έποχής που βρίσκεται σέ «άπόλυτη άλληλεγγύη» μέ τή φύση. Ένα άρχετυπικό δηλαδή σύμβολο της άπόλυτης, έδεμικής άθωότητας, έλευθερίας και ήδονής (Όκτ. 72).²⁴ Ο λυτρωτικός του ρόλος άναλογεί όμως και μέ τόν θρησκευτικό ρόλο του ζώου-σωτήρα.²⁵ Πιστεύουμε μάλιστα ότι ό Κίνγκ-Κόγκ θυμίζει τόν πανίσχυρο Βασίλεα-Άρνίον της Αποκάλυψης, τόν ούράνιο νυμφίο και πολεμιστή, ή βασιλεία του οποίου συνδυάζεται μέ τή συντέλεια του παλαιού κόσμου και τήν άνάσταση

21. Πβ. τή μουσική υπόκρουση «σελέστας» στήν Ύψ. 52. Η μουσική, ιδιαίτερα ή άλογη, μανική και ήρωική άποτελεί συχνά στό έργο του Έμπειρικού προάγγελου του νέου κόσμου. Βλ. Ύψ. 40, 49, Σήμ. 95-8, πβ. Ύψ. 23, 31, 45, Ένδ. 96, 103.

22. Η μελαγχολία και ή ανία (Όκτ. 67, 70, 73), χαρακτηρίζουν στό προηγούμενο κείμενο της Όκτ. 65 τήν άνοργασμική και πεισιθάνατη Πρέβεζα του Καρυωτάκη όπου δέν εμφανίζεται κανένας σωτήρας και λυτρωτής. Αντίθετα ό μόνος που καταφθάνει είναι ό κύριος Νομάρχης. Η Όκτάνα επίσης, ή Νέα έδεμική Πόλη (Όκτ. 75-9), θά οικοδομηθεί μετά από πολλά, όδυνηρά, βλακώδη και άνιαρά χρόνια, ίσως μετά από τήν τρομακτική μάχη του έπερχομένου Άρμαγεδδώνος.

23. Η αγαθότητα των ήρώων του Έμπειρικού έστιάζεται κυρίως στά μάτια (Άργώ 37, πβ. ΜΑ 4. 46, 5. 198). Στήν «Άνδρο-Υδρούσα» (Χάρτης ό.π. 663) ό «μύθος» ένσαρκώνεται στό σώμα ενός ώραίου έφηβικού θεού, άπλου, δυνατού και δίκαιου, μέ μάτια άπιστεύτως φωτεινά εις τό γαλάζιο βάθος των οποίων καθρεπτίζεται τό όραμα μιάς θεοσπεσίας ζωής.

24. Για τή διατήρηση επαφής μέ τά άρχέτυπα της ζωής, πβ. Όκτ. 78, Ζεμ. 21-2.

ή αναγέννηση του 'Αδάμ σε μιά νέα, έρωτική 'Εδέμ. Μέ την πορεία δηλαδή του ανθρώπου από τό πάθος προς την εύδαιμονία και την κατίσχυση των δυνάμεων της ζωής.

Ο ρόλος του Κόγκ συνδέεται με τή χριστιανική μυθολογία του Έμπειρικού και αποτελεί ουσιαστικά μεγεθυμένη έκδοχή του μεσαιωνικού ρόλου όλων εκείνων των ισχυρών άνδρων που έμφανίζονται μέσα σε ένα άστικό περιβάλλον, εύαγγελίζονται έναν επίγειο παράδεισο χωρίς προπατορικό άμάρτημα και αγωνίζονται να πραγματώσουν ένα κοσμικό σύστημα ανάλογο με τό διβλικό όραμα της Νέας 'Ιερουσαλήμ (π.χ. Γρ. 199, 'Οκτ. 76, ΜΑ 2. 302 έξ., 7. 214). Μέ άλλα λόγια έχουμε ένα κείμενο που εκφράζει τήν ιδεολογία αλλά και τήν ποιητική του Έμπειρικού, ένα κείμενο που δείχνει με ιδιαίτερη ενάργεια τή θεωρία του ποιητή όπως τήν είδαμε στο «'Αμούρ- 'Αμούρ» και σε άλλα κείμενα: τά όράματα πρέπει να καθίστανται «όρατά», «κινούμενα μπροστά μας» και τό θέαμα να μήν παραμένει ένα στατικό εικαστικό γεγονός, αλλά ή ποίηση να «μεταγγίζεται στή ζωή» και αντίστροφα.

Στόν περιορισμένο χώρο του παρόντος άρθρου δέν μπορούμε να αναφερθούμε αναλυτικότερα σε άλλες θεατρικές σκηές. Θά θίξουμε μόνο συνοπτικά τό θέμα του ποιητή ως θεατρίνου όπως αναπτύσσεται στο κείμενο της 'Οκιάνας «Σαλτιμπάγκοι στα περίξ του Παρισιού (Έρμηνεία ενός πίνακος του Πικάσσο)». Τό κείμενο αυτό του 1959²⁶ αποτελεί στήν ουσία «έκφραση» ενός γνωστού πίνακος του Πικάσσο,²⁷ όπως αντίστοιχα συμβαίνει και με τό προηγούμενο κείμενο, τά «Δύο άλογα του Giorgio de Chirico» (1942).²⁸ Μέσα από τήν περιγραφή, όμως, και τή θεατρική «έρμηνεία» αυτού του πίνακα ο Έμπειρικός εκθέτει και τίς δικές του άπόψεις του για τή φύση, τόν ρόλο και τήν τύχη του καλλιτέχνη γενικότερα και του ποιητή ειδικότερα μέσα στήν πόλη.

Άς δοίμε συνοπτικά τό περιεχόμενο αυτού του κείμενου, τό όποιο αναπτύσσεται σε έξι σελίδες ('Οκτ. 86-91) και προϋποθέτει ότι ο ποιητής έχει μπροστά του τόν πίνακα που περιγράφει. Έκτός από τήν ουσιαστική «έκφραση» του πίνακα υπάρχει και ένα «σενάριο» βάσει του όποιου τά πρόσωπα δρουν «έξω» από τόν πίνακα. Δέν έχουμε δηλαδή μιά στατική περιγραφή ενός πίνακα, αλλά μιά δυναμική έρμηνεία και άνάλυση, καθώς ο ποιητής μοιάζει να έπεκτείνει τή στατική εικόνα, να προσδίδει κίνηση και σκέψεις στα εικονιζόμενα πρόσωπα. Όπως συμβαίνει με τήν άφισα που απεικονίζει τόν Κόγκ, έτσι και εδώ τά πρόσωπα του ζωγραφικού πίνακα αποκτούν οντότητα και αυτονομούνται. Οί άρλεκίνοι και οί σαλτιμπάγκοι περιγράφονται να φθάνουν, όπως κάθε Σεπτέμβριο, από τίς επαρχίες στα περίχωρα της πόλης που τούς περιμένει για να επαναλάβουν τό πρόγραμμά τους. Πρόκειται για έναν «άναμενόμενο» θίασο που έρχεται σε τακτό χρόνο στο Παρίσι για να εκτελέσει τό πρόγραμμά του. Όμως ή πόλη με τά 'Ηλύσια Πεδία, τίς άψίδες των θριάμβων, τόν χαλύβδινο Πύργο και τόν μεγάλο ποτα-

μό δέν φαίνεται να υποδέχεται τόν θίασο με ιδιαίτερες τιμές (χωρίς άψίδες με «καλώς ήλθατε», χωρίς γκιολάντες). Οί σαλτιμπάγκοι είναι φτωχοί και όχι άκόμη ένδοξοι.

Η περιγραφή των προσώπων του θίασου ακολουθεί πιστά τόν πίνακα όσον άφορā τά σωματικά τους γνωρίσματα και τήν ένδυμασία τους. Όμως τά άνώνυμα πρόσωπα του πίνακα στο κείμενο του Έμπειρικού αποκτούν όνομα, ώστε εύκολα να μπορούν να ταυτισθουν κάποια από αυτά με ήρωες ή χαρακτηριστές του ποιητή. Παράλληλα είναι αισθητή σε όρισμένα σημεία της περιγραφής κάποια ειρωνεία ή παρωδία.

Τά περισσότερα από τά μέλη του θίασου φορούν κατά τήν ήμέρα της άφιξης στήν πόλη τά επαγγελματικά τους κοστούμια. Τά ρούχα αυτά βρίσκονται σε καλύτερη κατάσταση από τήν καθημερινή τους ένδυμασία, άφου οί σαλτιμπάγκοι ρίξανε όλα τά λεφτά των στή δουλειά, τό μόνο άσφαλές κεφάλαιόν των. Πρώτος περιγράφεται ο Χονδροβάτραχας ή Γκρανκάσσα, μιά φιγούρα του πίνακα με τεράστια, «μοιραία» κοιλιά και τό όμοιάζον (έν παρωδία) με σκούφιαν φρυγικήν πελώριον λειρί του. Άκολουθούν κατά σειρά ή παιδική Άνεμώνη με τήν ένθυμίζουσαν φόρεμα μικροκομής... φούσαν της, ο παλιάτσος Κόπ, τό χλωμό μειράκιο που φοράει τ' άποφορία... κάποιου μεγαλύτερου ανθρώπου και ο ύψηλός Άκραίος, ο πάντοτε περίλυπος, πάντοτε σύννους άρλεκίνος, ο όποιος

25. Π6. τόν σωτήριο ρόλο του «Αιγάργου» ('Οκτ. 32-4) ή του άμνοῦ-κριοῦ που «αίρει τίς άμαρτίες του κόσμου» («Τό μέγα βέλασμα ή Πάν-Ήσους Χριστός», 'Οκτ. 44-5). Ο νέος αιώνας, επίσης, προβαίνει ως πηγήάνθρωπος τεράστιος erectus και ως μέγας άναμάρτητος Άδάμ (Σήμ. 131). Για τόν σωτήριο ρόλο του ζώου ως συμβόλου επίστροφής στήν άγρια, άθώα φύση καθώς και γενικότερα για τίς μεσαιωνικές μορφές στο έργο του Έμπειρικού, βλ. G. Saunier, Άνδρέας Έμπειρικός. Μυθολογία και ποιητική («Άγρα», Άθήνα 2001) 59-116. Για τή θρησκευτική μυθολογία του Έμπειρικού και τό συναφές θέμα της έλευσης ενός σωτήρα ή μεσσία βλ. και Γ. Γιατρομανωλάκης, Άνδρέας Έμπειρικός: ο ποιητής του έρωτα και του νόστου («Κέδρος», Άθήνα 1983) 140, 142-3, 149, 156 (σημ. 3), 173-4, 184, 186-7, Βουτουρή έ.π. 135 έξ., 231 έξ., Σ. Μιχαήλ, Μορφές του Μεσαιωνικού («Άγρα», Άθήνα 1999) 155 έξ.

26. Για τή χρονολόγηση βλ. Χάρτης έ.π. 630.

27. Για τή σημασία του πίνακα βλ. Ε. Κουτριάνου, «Οί τής μή συμμορφώσεως Άπολινέρ και Έμπειρικός και ή έρμηνεία ενός Πίνακος του Πικάσσο», Έλευθεροτυπία, «Βιβλιοθήκη» 156 (8-6-01) 16.

28. Π6. Ύψ. 71: «Όταν τραγουδάμε τραγουδάμε εμπρός στους έκφραστικούς πίνακες των ζωγράφων και Χάρτης έ.π. 636: «τό ποθητόν είναι Νέος Κόσμος ο όποιος άνανακλάται άπλως στο χαρτί ή στόν ζωγραφικόν πίνακα». Ο Έμπειρικός γράφει τό 1945 και τό 1963 δύο επίσης κείμενα όπου εκθειάζει, όπως ήδη άναφέραμε, τήν «παραστατική» τέχνη του ζωγράφου και ποιητή Ν. Έγγονόπουλου. Βλ. Νικόλαος Έγγονόπουλος έ.π. 8-10, π6. 4-5.

μοιάζει, εξαιτίας του κόστους του, με κύβον ζωντανόν, πολυέδρον. Προφανώς ο Ἁκραῖος δέν ἔχει μόνο μία ὄψη, δέν εἶναι αὐτός πού φαίνεται, ἄν κρίνουμε ἀπό τίς σκέψεις πού τοῦ προσάπτει ὁ ποιητής.

Στήν ἴδια ομάδα συγκαταλέγεται καί ἓνα ἄλλο πρόσωπο πού φαίνεται νά παίζει μεγαλύτερο ρόλο καί διαφοροποιεῖται κατά κάποιον τρόπο ἀπό τούς ἄλλους. Εἶναι ὁ νεαρός Ἡρακλῆς, ὁ ὁποῖος δέν εἶναι πλούσιος, οὔτε πτωχός, μά φυσικός. Μέ ἄλλα λόγια δέν ἔχει τίποτα νά «κρύψει» καί γι' αὐτό τή μέρα τῆς ἀφιξέως φορεῖ μονάχα ἓνα ἀθλητικό «κοντοβράκι». Εἶναι ὁ μόνος γαλήνιος καί εὐδαίμων ἀπό τούς ἄνδρες τοῦ θιάσου καί ὁ ἔρωτας ἀποτελεῖ γι' αὐτόν τήν «καλύτερη ἄθληση» (πβ. Σῆμ. 97). Ὁ ἥρωας αὐτός, μέ τούς ποικίλους ἄθλους ὄχι μόνο ἐντός ἀλλά καί ἐκτός τοῦ στίβου,²⁹ θυμίζει ὅλους ἐκείνους τούς δυναμικούς καί ἐρωτικούς ἥρωες τοῦ Ἑμπεϊρικού πού ὡς «Ἡρακλεῖς» ἀγωνίζονται νά σώσουν «χειμαζόμενες» πόλεις (ΜΑ 3. 18), στίς ὁποῖες μπορεῖ κάποτε νά καθίστανται δημοφιλεῖς («Τό παλληκάρι τῆς Λεοντουπόλεως» στά *Γραπτά*).

Αὐτοί ὅλοι ἀποτελοῦν μιά συγκεκριμένη ομάδα προσώπων πού καταλαμβάνουν τή μία πλευρά τοῦ πίνακα. Ἀπέναντι σέ αὐτούς (*ἐκεῖ, παράμερα, σέ μίαν ἄκρη*) κάθεται ἡ κορυφαία τοῦ θιάσου, ἡ ἱππεύτρια Ἄννα. Περιγράφεται σάν μιά «μοιραία» ἡρωίδα (ἡ μοῖρα ὄρισε νά γίνει κορυφαία στή ζωή καί στή σκηνή), σάν μιά «ποιητική» καί μεσσιανική μορφή (*μεγαλόχαρη*), ἀλλά σάν ξένη, σάν ἀφηρημένη. Δέν εἶναι εὐθυμη, μήτε θλιμμένη, μά ὄνειροπαρμένη. Εἶναι ντυμένη μέ ροῦχα πού μοιάζουν μέ ἐπαγγελματικά, ἀλλά στήν πραγματικότητα εἶναι τά κανονικά, καθημερινά της ἐνδύματα, ἐπειδή προφανώς γιά τήν Ἄννα ἡ τέχνη ἀποτελεῖ (ὅπως ἐξἄλλου γιά τόν Ἡρακλῆ) καί τρόπο ζωῆς.

Ἡ «ἐκφραση» τοῦ πίνακα τελειώνει στήν ἀρχή τῆς σελ. 89. Ἀπό ἐκεῖ ὡς τό τέλος τοῦ κειμένου ἀναπτύσσεται τό «σενάριο» τῆς δράσης αὐτοῦ τοῦ θιάσου καί παρέχεται οὐσιαστικά ἡ «ἐρμηνεία» τοῦ πίνακα. Μετά τήν ἀφιξη στά περίχωρα ἀκολουθεῖ ἡ εἴσοδος τῶν σαλτιμπάγκων στήν πόλη (*γνώσται παλαιοὶ πολλῶν εἰσόδων καί ἐξόδων,...* ριγοῦν ἡδυπαθῶς πρό τῶν πυλῶν τῆς πόλεως) καί στό τσίρκο. Ἐρχεται ἡ «μεγάλη ὥρα τοῦ προγράμματος», ἡ μόνη κατά τήν ὁποία οἱ ἀνήκοντες εἰς παρομοίαν τέχνην αἰσθάνονται ἰσχυροί καί ἀξιοθαύμαστοι (ὡσάν νά ἦταν κάθε μέλος ἐν ὄρος Ἀραράτ). Τό πρόγραμμα περιλαμβάνει ἀστεῖσμούς, «καραγκιοζιλίκια», «χονδροχωρατά» καί «πορδές τοῦ στόματος»³⁰ ἀλλά καί «τελετουργικές» στιγμές μέ «δύσκολα γυμνάσματα» καί «ἀπίστευτες ἀκροβασίες». Ὑστερα, ὡς μέρος τῆς παράστασης, ἀκολουθοῦν καί οἱ ὑποκλίσεις στό τέλος τοῦ θεάματος, ὅταν ξεσπᾶ τό μέγα ραγάνι τῶν χειροκροτημάτων. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν ὁ Ἡρακλῆς καί ἡ Ἄννα. Ὁ Ἡρακλῆς δέν «ὑποκλίνεται» ἀλλά ἀπλῶς χαιρετᾶει ὡς ἀθλητής πού κατακτᾶ τόν κόντινον ἐν τῇ παλαιστρά, ἐνῶ ἡ Ἄννα ὑποκλίνε-

ται ἀλλά χωρίς διακωμώδησι. Ὅπως μένει στή ζωή καί στή σκηνή πάντα παράμερα, πάντα μακρινή, πάντα σάν ξένη, ἔτσι καί στό τέλος τῆς παράστασης ἀπουσιάζει νοερά ἀπό τόν στίβο, παραμένει σάν ἐξω ἀπό τόν θίασον, καί ἄς τοῦ ἀνήκη.

Τό κείμενο τελειώνει μέ τήν περιγραφή τῆς Ἄννας τόσο κατά τήν ὥρα τῆς «τελετουργίας», ὅταν ἐκτελεῖ τό νούμερό της, ὅσο καί μετά τήν παράστασή της. Ἡ Ἄννα παραμένει ἀμέτοχη ὄχι μόνο ὅταν τό κοινό χειροκροτᾶ στό τέλος, ἀλλά εἶναι ἀτάραχη καί σάν ἀφηρημένη ἀκόμα καί τήν ὥρα τῆς παράστασης, ὅταν ἀποτελεῖ μέ τή δεξιότητά καί τήν «αἰνιγματική» καλλονή της τό «κέντρο τοῦ στόχου τῶν βλεμμάτων». Καθῶς καλπάζει θριαμβευτικά πάνω στό ἄλογο, ὑψώνει τή φούστα της, πιάνει τό ἓνα της πόδι, τό σηκώνει καί τό κρατᾶει ψηλά, πλαγίως τεντωμένο, δείχνοντας ἔτσι στά ἀπλήστα μάτια τῶν θεατῶν τή διαγραφόμενη, μέσα ἀπό τήν περισκελίδα, ἡβική της χώρα. Μολονότι ἡ σκηνή θυμίζει τή θριαμβευτική ἐμφάνιση τῆς θεᾶς-παιδίσκης, ἡ ὁποία παρουσιάζεται γυμνή μιά ἀνοιξιὰτικη μέρα στήν πόλη τῶν Γραπτῶν («Excelsior ἢ Τό ρόδον τοῦ Ἰσαχάν»),³¹ πάνω σέ μιά ἄμαξα συρόμενη ἀπό δύο μεγάλα ἄλογα, ἐδῶ ἡ ἐμφάνιση τῆς «εὐλογημένης» καί «εὐλογούσης» Ἄννας δέν συνδέεται μέ τήν πάνδημη ἀναμονή καί ὑποδοχή,³² μέ τήν ψυχική ἔξαρση τοῦ κόσμου καί τήν «καθολική ἐρωτικότητα», μέ τήν ἀποκάλυψη τοῦ μεσσιανικοῦ ρόλου (ὅπως συμβαίνει στήν περίπτωση τῆς παιδίσκης –*Τρισχαριτωμένη, Ρόδον*– μέ τό «αἰνιγματικό» χαμόγελο) καί τελικά μέ τή μεταβολή μᾶς προγενέστερης κατάστασης.

Ἡ δύναμη τῆς ἀποκάλυψης πιστοποιεῖται στό «Excelsior» ὄχι μόνο μέ τόν ἐνθουσιασμό καί τή «συναδέλφωση» τοῦ «κορυθαντιῶντος» λαοῦ, ἀλλά καί μέ διάφορα θαύματα: ἓνας τυφλός ἐπαίτης «ἀναβλέπει»,³³ μιά δυνατή μυρωδιά τριανταφύλλων ἀναδίδεται ἀπό

29. Ἡ ἄθληση, ὁ ἀγώνας, ἀποτελεῖ συνήθη μεταφορά γιά τήν ἀπελευθέρωση ἀπό τά δεσμά τῆς κοινωνικῆς ἢ θρησκευτικῆς ἠθικῆς καί τίς ἐπιταγές τῆς συνείδησης (ΜΑ 3. 14-5, πβ. Σῆμ. 56, ΜΑ 8. 218).

30. Πβ. τήν «κόπρο» τῆς ὑλικῆς καί πνευματικῆς ζωῆς, Ζεμ. 23 καί τούς «Ἡρακλεῖς» πού «καθαρίζουν ὡς ἐλευθερωταί τήν Κόπρον τοῦ Αὐγείου», Νικόλαος Ἐγγονόπουλος ὅ.π. 7.

31. Γιά τά χαρακτηριστικά τῆς μικρῆς θεᾶς τῶν Γραπτῶν πού διατηρεῖ ἡ Ἄννα, βλ. Saunier ὅ.π. 104. Ἡ «θεότητα-παιδοῦλα» ἀποτελεῖ καί γιά τόν Ἐλύτη «κίνητρο ζωῆς καί ἐλατήριο δράσης». Βλ. Ο. Ἐλύτης, *Ἐν λευκῷ* («Ἰκαρος», Ἀθήνα 1992) 135-6. *Μυροδόλον ρόδον τοῦ Ἰσαχάν* ἀποκαλεῖται καί ἡ θηριοδαμάστρια Ζεμφύρα (Ζεμ. 21). Στόν ΜΑ 5. 63, 7. 29, ὁ Σκῶτος Γεώργιος Μάκ Γκρέγκορ εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ τολμηροῦ καί παράδοξου μυθιστορήματος *Excelsior*.

32. Γιά τίς διαφορές τοῦ μοτίβου τῆς ἀναμονῆς-ἐλευσης πού παρουσιάζει τό μελαγχολικό κείμενο τῶν «Σαλτιμπάγκων» σέ σχέση μέ τό διθυραμβικό «Excelsior ἢ Τό ρόδον τοῦ Ἰσαχάν», βλ. Βουτουρῆς, ὅ.π. 244-5.

παντού,³⁴ τό οὐράνιο τόξο εμφανίζεται απροσδόκητα στο στερέωμα κ.ά. Στην *Οκτάνα* αντίθετα ο θρίαμβος της ηρωίδας τελείται κάθε φθινόπωρο μέσα σέ ένα στίβο όπου ανέρχεται ή σύνθετη ισχυρή όσμή του χώματος, τής κόπρου και τών ζώων και όπου οι ένθουσιώδεις εκδηλώσεις τών θεατῶν είναι κοινές τόσο γιά τά «καραγκιοζιλίκια» όσο και γιά τά «τελετουργικά» και δύσκολα γυμνάσματα.³⁵ Δέν υπάρχει κάποια μέθεξη στον τελετουργικό ρόλο τής Άννας, ή όποια παραμένει αινιγματική και δέν μεταβάλλει τή ζωή τής πόλης και τών θεατῶν. Τό τσίρκο δέν καθίσταται, όπως μιά αντίστοιχη φθινοπωρινή βραδιά στή *Ζεμφύρα* (1944-5), σέ «ιερό» χῶρο ενός «μεγάλου όργανοῦ», όπου οι θεατές επικοινωνοῦν μέσω τής θηριοδαμάστριας, ως εἰς ἀγκάλας μιάς μητρός πανδήμου, μέ τούς «δαθύτερος ρυθμούς τής Οικουμένης» και τά «συγκλονιστικά θέσφατα τής Φύσεως» (ό.π. 21-2).

Γι' αυτό και ή Άννα, πού έχει ως μέλος του θιάσου μεγάλη πείρα από παραστάσεις στην πόλη, μένει μακριά από τό ιπποδρόμιο και ἄς είναι παρούσα. Τό σώμα της βρίσκεται έντός τής πραγματικότητας και έντός του στίβου, όμως τό πνεῦμα της απουσιάζει. Η ηρωίδα, πού δέν κατέχεται από κάποιον καλλιτεχνικό ναρκισσισμό (ίππεύτρια, μά όχι ἀμαζών, ίππεύτρια, μά όχι ἀλαζών), βρίσκεται τήν ώρα του «θριαμβου» της καθισμένη στά κράσπεδα τής πόλεως, εἰς τά περίχωρα του Παρισιού, πέραν του Aubervillers, πέραν τής Billancourt, πέραν από τήν καθημερινότητα και από τούς πόνοους... πάντοτε αινιγματική και όνειροπαρμένη... μέ τό βλέμα της χαμένο εἰς τήν ἀχλύν του γκριζοποταμού... μύστις τής εκστατικής ζωής και λάτρης τής σιωπηλῆς ροής, τής φανερόης και τής κρυφῆς, του Σηκουάνα.³⁶ Η μοναχική Άννα δέν γίνεται από μύστις μυσταγωγός³⁷ και τά δύο επίπεδα στά όποια βλέπει αρχικά ό ποιητής νά αναπτύσσεται ό πίνακας παραμένον αγεφύρωτα: *Έπάνω εξαΐλοῦται ό οὐρανός. Κάτω στην χλόη, ένα σταμνί μονάχο του, εγκαταλελειμμένο σάν ἀχρηστο ή λησμονημένο, πιά δέν ιδρώνει, σέ τούτη τήν εποχή του φθινοπώρου.*³⁸

Όπως τά δύο «όνειροπαρμένα», «λυρικά» και «στυτικά» ἄλογα του «Giorgio de Chirico», τά όποια εγκαταλείπουν τά αρχαϊκά κτίσματα του λόφου είτε εκούσια είτε διωγμένα από τούς ἀπαίσιους κατοίκους πού δέν κατάλαβαν ποτέ μήτε τούς πόθους των, μήτε τήν όμορφιά των, θά παραμείνουν στην ἔρημη ἀκρογιαλιά ἀγάλματα όλοζώντανα πόθων ανέφικτων και ανέσπερων..., πῶλοι ἄγγελος εἰς τούς αἰῶνας τών αἰώνων, ἔτσι και ή «όνειροπαρμένη» Άννα, ίππεύτρια μαζί και μεγαλόχαρη, θά παραμείνει καθηλωμένη στην καρδιά τών κυματιστῶν πεδιάδων, στην καρδιά του αἰῶνος της. Η «ξεχωριστή» αὐτή ηρωίδα, πάνδημος και οὐρανια, ζει στον κόσμο τής ἀήρητης πραγματικότητας ἀλλά έχει στά μάτια της ἀκόμη και έν καιρῶ ἡμέρας τά ἄστρα και στην ψυχή της τό όραμα τό ἀργοκύλιστο, τό επίμονο, τό μεγαλοπρεπές του Σηκουάνα. Ο Σηκουάνας μέ τή «σιωπηλή» ροή, τή «φανερόη» και

την «κρυφή», ἀποτελεῖ προφανῶς, όπως και ό 'Αμούρ της υποκειμενικῆς ένδοχώρας του Έμπειρικού (Γρ. 28-9) ή ό «ἀνεξάντλητος», «μυστικός» Εὐφράτης, πού ποτίζει τά πάντα, έντός και πέραν πάσης μοναξιάς και πάσης μεμψιμοιρίας (Όκτ. 8), τό καταφύγιο τών μυημένων στην «εκστατική ζωή».³⁹

33. Η λειτουργία του βλέμματος παίζει σημαντικό ρόλο στο «Excelsior» (ή χλόη φύτρωνε παντού τάχιστα - σχεδόν όφθαλμοφανῶς... χωρίς νά αποσπάσω, ούτε προς στιγμήν, τό βλέμμα μου από τās τρεῖς κορασίδας, και ιδίως από τήν παιδίσκην μέ τήν γαλάζια πελερίναν... ή παιδαγωγός... άνέμενε και αὐτή, εκστατική και φρικώσα, νά ιδῆ τήν διέλευσιν του ἀναμενομένου... εφάνη εἰς τά εκθαμβα μάτια μου ό επιβάτης... Έγώ δέν πιστευα στά μάτια μου... Δάκρυα χαρῆς πλημμύριζαν τά μάτια του περισσότερου κόσμου και τά ιδικά μου... Τά μάτια του τυφλοῦ σπιθοδολοῦσαν... Γρ. 133, 136, 137, 138, 139, 141). Πβ. επίσης Νίκος Έγγονόπουλος ό.π. 15: «πολλοί τυφλοί άνέβλεψαν, πολλοί ἄλλοι ἐμνήθησαν και σήμερα ό Νίκος Έγγονόπουλος, όχι μόνον ἀναγνωρίζεται μά και θαυμάζεται από πολλούς». Για τά θαύματα και τό θέμα τής αποκάλυψης στο «Excelsior» βλ. Γ. Γιατρομανωλάκης, «Αποκάλυψη και ἀναγέννηση στον Α. Έμπειρικό», *Χάρτης* ό.π. 652, Saunier ό.π. 82.

34. Γρ. 141, πβ. 135, 138: «Έρχεται, μέ δόξα και μέ μῦρα». Στην «Πόρτα» (Όκτ. 27) ό ταπεινός χῶρος ενός δωματίου ευωδιάζει σάν τόπος αγιότητας, όταν ὕστερα από τήν πιθανή εμφάνιση ενός αρχάγγελου τά χάρτινα λουλούδια του άνθοδοχείου μεγαλώνουν ἀκαριαῶς σάν ἄνθη κήπου ἀληθινά. Πβ. και τό «ἄρωμα τής αγιότητας» πού συνδέεται μέ τό θαῦμα τής εμφανίσεως τής Φάλαινας-Μεσσία στή «Νῆσο τών Ροβινσώνων» (Όκτ. 93, βλ. και ΜΑ 8. 142).

35. Πβ. Ύψ. 12: *Κάτω από τούς κλώνους τών ὑπερωκεανίων σιμά σέ μās θά λογισθοῦν ως σαλιμπάγκοι οι χοροτοφάγοι ίππεῖς.*

36. Τά ἀνεκτέλεστα ἔργα, ή σιγή, τό μηδέν και τό «μυστήριο τής υπάρξεως τής ζωῆς» αποτελοῦν τό θέμα στή «Σιγή» (Όκτ. 7).

37. Πβ. αντίθετα τόν ποιητή ως ἄνθρωπο του «πλήθους» στην «Οδό τών Φιλελλήνων» (Όκτ. 11) και βλ. σχετικά Γ. Κεχαγιόγλου, «Από τίς "ἀπλές μορφές" τής αφήγησης, στην αφηγηματική λογοτεχνία. Μιά ἀνάγνωση του ποιήματος "εἰς τήν όδόν τών Φιλελλήνων" του Άνδρέα Έμπειρικού», *Φιλολόγος* 30 (1982) 246-7.

38. Πβ. τίς νέες λέξεις (νέα δοχεῖα τών ιδίων παλαιῶν έννοιῶν) Όκτ. 94, τούς τρόπους τής ἀνανέωσης πού μοιάζουν μέ διαρκές ξεχειλίσιμα Ένός μεγάλου καγατιοῦ μέσ' από χέρια οἰνοχόων και τούς σίχους όντας γιομάτος σάν ἔχειλο λαγῆν... *ἐκραξα* (Σήμ. 95, 155).

39. Πβ. τόν Μόσκοβα πού κυλάει «όπως ή μήμη» (Ές-Ές-Ές-Έρ Ρωσία 9-10, πβ. 12), τή δόξα του χειμάρρου πού «διεγείρεται» μέσα στο στόμα τών ηρώων τής Ύψικαμίνου (35) και τόν «μέγα ποταμό» W. Whitman (Όκτ. 37, πβ. 102). Για τήν παρομοίωση τής ποίησης μέ καταράκτη ή ποταμό στο «Αμούρ-Αμούρ», βλ. Βουτουρῆς, ό.π. 143 ἔξ.

LIBER MUNDI - THEATRUM MUNDI:

Ὁ ἀναγνώστης Ἔμλετ τῆς Μυρτώσ Ρήγου

τῆς Τζίνας Πολίτη

(Μπαίνει ὁ Ἀγγελιοφόρος μέ γράμματα)

Ἔμλετ, IV, vii

Αγαπημένη μου Ἀναγνώστρια,
 Νά λοιπόν πού πιάστηκα κι ἐγώ στήν «ποντι-
 κοπαγίδα» τῆς ἐπ' ἀπειρον ἀνάγνωσης τήν
 ὁποία μοῦ ἔστησε ἡ βαθυστόχαστη μελέτη σου Ὁ
 Ἀναγνώστης Ἔμλετ, ὅπου ἐπιχειρεῖς – ἠρωϊκά καί
 πένθιμα θά ἔλεγα – μέσω τῶν ἀναγνώσεων σου μιᾶς
 φαινομενικά ἐτερόκλητης πλειάδας ἄλλων θεωρητι-
 κῶν ἀναγνώσεων τοῦ Ἔμλετ, καί τῶν ἀναγνώσεων
 αὐτῶν τῶν ἀναγνώσεων (οἱ ὁποῖες, ἐκτός τῶν ἄλλων,
 προϋποθέτουν καί μίαν ἀλλαγὴ «γένους» – ἀλλά σ'
 αὐτό τό «σκαμπρόζικο» θέμα θά ἐπανέλθουμε), νά
 συναρμολογήσεις ὄχι μόνο τή δική σου ἀνάγνωση μέ
 αὐτές, καί αὐτές μεταξύ τους καί μέ τό «ἐν δυνά-
 μει» θεατρικό ἔργο, ἀλλά καί τοὺς «ξεχαρβαλωμέ-
 νους ἀρμούς» τοῦ τότε χρόνου μέ τόν τώρα χρόνο,
 στό ἀδύσσαλέο χάσμα τῶν ὁποίων πλανιέται ἀκόμα
 «ἐν κρίσει» τό φάσμα τοῦ ὑποκειμένου τό ὁποῖο
 γέννησε ὁ τότε χρόνος γιά ὅλους τοὺς χρόνους¹ καί
 στό ὁποῖο ἔδωσε τό ὄνομα: Ἔμλετ.

Τό «γεφύρωμα» ὄλων αὐτῶν, ἐπιχειρεῖς νά τό

πραγματίζεις μέσω ἑνὸς ὁμοιοπαθητικοῦ, ἢ καλυτε-
 ρα ναρκισσιστικοῦ τροπισμοῦ μέ τήν τοποθέτηση ἐν
 ἀδύσσω τῆς ἀδύσσου, δηλαδή, μέ τό ἀπορητικό ἐπι-
 νόημα τοῦ ἐπτυχωμένου θεάτρου ἐν θεάτρῳ – ἐραλδι-
 κό ἐμβλημα τό ὁποῖο, ὅπως ἐπισημαίνεις κι ἐσύ, κα-
 ταλύει τὰ ὄντολογικά ὄρια ἀνάμεσα στό «φάσμα»,
 τό «ὁμοίωμα» καί τό «πράγμα» καί μέσα στό ὁποῖο
 προβάλλεται μετωνυμικά ὡς ἀντανάκλαση ἢ ὑπαρξια-
 κή καί κοινωνική κρίση πού κατέτρυχε τήν ἐποχή
 τοῦ Μπαρόκ (ἀλλά καί τή δική μας), ὡς τή στιγμή
 πού ὁ κόσμος μέ τοὺς «ξεχαρβαλωμένους ἀρμούς»

1. Ἐξαιρεῖται, βέβαια, ὁ ἀλλαξοδικός ἐκεῖνος χρόνος
 ὅπου ὁ John Dryden θεώρησε πῶς ἦταν καθήκον τῆς
 «φωτισμένης» ἐποχῆς του νά «διασκευάσει» ὥστε νά
 «ἐκπολιτίσει» τήν ἀγρία, σαγηνευτική «φύση» τῶν σαιξ-
 πηρικῶν ἔργων, καθυποτάσσοντάς τα στοὺς προσφάτως
 ἀνακαλυφθέντας «αἰώνιους» νόμους τοῦ Δράματος καί
 τῆς ἀποκαθαρμένης ἀπὸ κάθε βάρβαρο ποιητικότεροπο
 στολίδι γλώσσας, εἶτι ὥστε νά «λάμπει» ἡ ἔλλογη καί
 ἐπικοινωνιακή «φύση» τῆς λειτουργίας της.

είρθε πράγματι και *αναποδογύρισε*. Είναι άραγε τυχαίο πώς μόλις νίκησε η Έπανάσταση ένα από τα πρώτα πράγματα που έκανε ο Κρόμβελ ήταν να κλείσει τα θέατρα;

Νά με, λοιπόν, κι εγώ, πιασμένη στην «Ποντικοπαγίδα» των μετέωρων αιώνων που αντικατροπτίζονται στις ατέρμονες αναγνώσεις των αναγνώσεων του Άμλετ. «*Il y a plus affaire à interpréter les interpretations qu'à interpréter les choses, et plus de livres sur les livres que sur autre sujet: nous ne faisons que nous entreglosser*». (Είναι πολύ συνηθέστερη ή ασχολία να έρμηνεύονται οι έρμηνείες από τό να έρμηνεύονται τά πράγματα, και πολλά περισσότερα τά βιβλία επί βιβλίων παρά επί όποιοδήποτε άλλου θέματος: δέν κάνουμε τίποτε άλλο από τό να σχολιάζουμε άλλήλους). Αυτά έγγραφε ο Μονταίσι στην εποχή του Άμλετ, συνοψίζοντας μέ θαυμαστή οικονομία τίς θεωρίες της πρόσληψης και της ύποδοχής που κυριαρχούν στην εποχή μας. Έποχή, ή όποια «*συσκοτίζει*» την πηγή της παραγωγής, φετιχοποιεί τό προϊόν και δίνει εξέχουσα θέση στον καταναλωτή.

Ό Άμλετ, λοιπόν, εντός του Άμλετ ως θεατής, συγγραφέας και αναγνώστης του Άμλετ αλλά και οι αναγνώσεις του Άμλετ: Ό «*ύπονοούμενος αναγνώστης*», ό «*κιδεώδης αναγνώστης*», ό «*έξωτερικός αναγνώστης*», ό «*ύπονοούμενος συγγραφέας*», ό «*έξωτερικός συγγραφέας*», ό «*ύπονοούμενος αφηγητής*» (Όράτιος;) – ιδού οι κατηγορίες μέ τίς όποιες διαβάξεις, αφηγείσαι και σκηνοθετείς τή μελέτη σου, αλλά όχι μόνο. Γιατί, όπως αποδεικνύεις, τόσο ή «*ανάγνωση*» του Άμλετ όσο και οι αναγνώσεις του Άμλετ είναι έξ ίσου πιασμένες στην «*ποντικοπαγίδα*» της «*σκηνης εντός της σκηνης*» (συμπεριλαμβανομένης και της δικής σου ανάγνωσης-σκηνοθεσίας), έτσι ώστε σέ τελευταία ανάλυση ό Άμλετ να είναι και αναγνώστης όλων των αναγνώσεων του Άμλετ και ως έκ τούτου οι αναγνώστες του όλοι χαρακτήρες *πλασματικοί*.

Έχει έρθει πλέον ή ιστορική στιγμή όπου ή μεταφορά: *Liber Mundi* αναστρέφεται σέ *Hic liber est mundus*, όπως τό όρισε ό Τζών Όουεν (John Owen) ό σύγχρονος του Σαίξπηρ, κοντολογίς, αυτό που έμεις σήμερα αποκαλούμε «*εικονική πραγματικότητα*». Πνευματώδεις «*spiel*» (παιχνίδι) αλλά είναι εύκολο να ζει κανείς μέσα στο φαύλο κύκλο ενός άκυρωμένου συστήματος επικοινωνίας μέ τόν κόσμο και μέ τόν άλλο; Έντός μιάς θεατρικής πλοκής ή όποια δέν κινείται χάρη στη δράση των χαρακτήρων της ώστε τελεολογικά να φτάσει στη λύση της, αλλά χάρη μιάς *ένδεχόμενης* φανέρωσης «*de fait*» ή «*de raison*» (για να θυμηθούμε τόν Λάμπνιτζ), κατάσταση ή όποια άκίνητοποιεί τό χρόνο, στρέφει την προσοχή από τή δράση στο χαρακτήρα, σέ τελευταία ανάλυση διαλύει την ίδια την πλοκή, αφού την άδρανοποιεί, την αναγκάζει να περιστρέφεται γύρω από μίαν άπουσία και την παρασύρει, όπως τή σκέ-

ψη, σέ επικίνδυνα άδιέξοδα; Δέν είναι εύκολο. Σέ πιάνει άπελπισία. «*Αποθανείν θέλω*», λέει ή Σίβυλλα προεγγράφοντας τήν επιθυμία του Άμλετ. Νά τελειώσουν οι «*αναγνώσεις*»!

Αυτό συνάγω από τό τέλος της μελέτης σου όπου εγκαταλείπεις τήν προσωπική άντωνυμία «*Εγώ*» για τό τρίτο πρόσωπο «*Αυτός*», τό όποιο αντιπροσωπεύει τήν κατηγορία εκείνου του «*τρίτου*» ό όποιος είναι άπών από τή σκηνή της επικοινωνίας, του πραγματικά άλλου, του αποκλεισμένου από τή διυποκειμενική κοινότητα, και που μόνο ως «*παράσταση*» μπορεί να εισέλθει στην διαλογική σχέση. Νά τόν πούμε «*τό έξιλαστήριο θύμα*» της συνομιλίας;

Έτσι, μέ τήν άλλαγή προσώπου, επιστρέφεις από τό τέλος στην αρχή του βιβλίου σου: «*Άς όρίσουμε τόν Άμλετ ως τόν ήρωα του Άλλου*». Νά ντραπώ να σου πω ότι στο σημείο αυτό του *τέλους* δάκρυσα και ότι χωρίς να ξερω πώς και γιατί μου ήρθε στο νου ή πιο οπαραχτική κατάθεση που κατά τή γνώμη μου έχει κάνει ποτέ άνθρωπος; Αναφέρομαι στο τελευταίο κεφάλαιο του *Πραγματεία για τήν Άνθρώπινη Φύση*, όπου ό Ντάβιντ Χιούμ, όπως ό Άμλετ, ύπακούοντας στις επιταγές της φιλοσοφίας του, μονήρης, άπελπισ και βλέποντας τόν έαυτό του ως τό «*τέρας*» τό έξορισμένο από κάθε κοινωνική συναλλαγή, γράφει: «*Κάθε βήμα που κάνω είναι μέ δισταγμό*». Για να καταλήξει: «*Δέν έχουμε λοιπόν άλλη επιλογή παρά μόνο άνάμεσα σέ έναν σφαλερό λόγο ή κανέναν άπολύτως...* Άν πιστεύουμε ότι ή φωτιά ζεσταίνει, ή τό νερό δροσίζει, αυτό είναι γιατί μās κοστίζει πολύ κόπο να σκεφτούμε άλλως». Άς δειπνήσουμε, λοιπόν, κι άς παίξουμε μιά παρτίδα τάβλι. «*Νά σκέφτεσαι. Νά μην σκέφτεσαι*».

Στή μελέτη σου παρατηρείς ότι ό Σαίξπηρ «*γράφει συγχρόνως ένα θεατρικό έργο, τή θεωρία του και μίαν αυτόβιογραφία*» (171), και διακρίνεις «*μιά προδρομική έκ μέρος {του}, άναγκαιότητα: τήν έξοδο του συγγραφέα από τήν παραδεδομένη θεατρολογία, όμοια ή πάντως όμολογη μέ τήν έξοδο του φιλοσόφου από τή μεταφυσική*» (172). Μήπως, όμως ταυτόχρονα μέ τήν «*έξοδο*» από τήν «*παραδεδομένη θεατρολογία*», ό Σαίξπηρ, όπως και ό φιλόσοφος μέ τή μεταφυσική, έγγράφει και τήν ιστορία της στην όποια άναγκαστικά είναι παγιδευμένος; Έδώ, θα στραφώ στο κείμενο για να επαναλάβω (μέ τό δικό μου τρόπο μιά και δέν είμαι φιλόσοφος), αυτά τά όποια μέ τόση ενάργεια έχεις έπισημάνει και έσύ και ιδιαίτερα τίς σελίδες εκείνες όπου «*συνομιλείς*» μέ τόν Ζιράρ.

Η αφήγηση του Φαντάσματος, ή όποια μπορεί να χαρακτηριστεί ως *ανάληψη*, αφού ή «*δράση*» τοποθετείται έξω και πριν από τόν παρόντα χρόνο του δράματος, δομείται πάνω στην «*παραδεδομένη*» *πλοκή της λύσης*, μία λειτουργία της όποιας είναι και ή «*έκδίκηση*». Τώρα, τό δραματικό είδος της «*παντομίμας*», τό όποιο είχαν χρησιμοποιήσει ως *έμβόλιμη*

φόρμα στά έργα τους οι «λόγιοι» δραματοουργοί και μμητές του Σενέκα, είχε σχεδόν εξαφανιστεί. Έτσι, όπως σημειώνει ο M.M. Reese, στον *Άμλετ* ο Σαίξπηρ φαίνεται να παρωδεί μιά ξεπερασμένη δραματοουργική πρακτική. Αλλά και η «Ποντικοπαγίδα», η οποία μεταγράφει την περιληπτική εικόνα της παντομίμας σε περίτεχνο λόγο, καθώς και τή διήγηση του Φαντάσματος σε μίμηση, σαφώς υπόσχεται στο θεατή την εξέλιξη μιάς «παραδεδομένης» πλοκής τής λύσης. Μήπως, λοιπόν, έχουμε να κάνουμε εδώ με έναν επί πλέον «έγκυβωτισμό», αυτόν του θεατρολογικού χρόνου; Δηλαδή, του «φάσματος» τής παραδεδομένης πλοκής τής λύσης τό οποίο έγκυβωτίζεται εντός τής νεωτερικής πλοκής τής φανέρωσης ή όποια, αδυνατώντας να στηριχθεί στην οποιαδήποτε πρόληψη πού θά αναγγέλει τό μέλλον, καταφεύγει στη μετάληψη, δηλαδή στην έπιστροφή του ίδιου. Τί άλλο είναι ή έλευση του Φόρτιμπρας στό τέλος του έργου από τήν άποδοχή τής σκέψης πώς ή πλοκή τής φανέρωσης, είναι καταδικασμένη να μένει έσαεί θραυκνυκλωμένη, «out of joint», έτσι ώστε σχεδόν να εύχεται ή ίδια να «έγκυβωτιστεί», να παρέμβει έπιτέλους ή «παραδεδομένη» πλοκή και να δώσει βία τή λύση, τήν οποιαδήποτε λύση; Μήπως αυτή δέν είναι και ή άλληγορία τής μεταμοντέρνας συνθήκης μας;

Ο *Άμλετ*, ό οποίος είναι άσος στην ξιφομαχία του λόγου, δηλαδή στό *repertee*, στριμώχνει κάθε τόσο στή γωνιά τόν Πολώνιο με τό εύφυλόγημα τής κυριολεξίας κι εκθέτοντας στη χλεύη τό γλωσσικό μέσο για τίς άμφοσημίες του. Κι όμως, "Όταν ό Πολώνιος τόν ρωτά πώς ονομάζεται τό έργο, άπαντά: «"The Mousetrap." Marry how? Tropicallv». «"Η Ποντικοπαγίδα". Πώς έτσι; Μεταφορικά». Είναι όμως ποτέ δυνατόν να έμπιστευοϋμε τήν έγκυρότητα στή μεταφορά ή όποια, όμοια με τήν «ένδεχομενικήτητα», ζυγιάζεται άνάμεσα στό «είναι» και «δέν είναι», στό «θά είναι» αλλά ένδεχομένως και «να μήν είναι»;

Η «Ποντικοπαγίδα», πού ως τίτλος άνήκει στό περικείμενο του έμβόλιμου έργου, άφορά τήν πλοκή τής φανέρωσης ή όποια βρίσκεται «έν στάσει». Άναφέρεται δηλαδή στον *Άμλετ* και όχι στό έργο πού υποτίθεται πώς ονομάζει και τό όποιο (άγνοώντας τό όνομά του), μοιάζει να πορεύεται άνέμελα στίς παραδεδομένες ράγες τής πλοκής τής λύσης — πράγμα πού άντανανκλάται και στό άπερίγραπτα κοινότοπο, σχεδόν γελοίο ύφος του λόγου. Άλήθεια, γιατί ό Σαίξπηρ-*Άμλετ* καταφεύγει στην παρωδία;

Τώρα, άν δέν ήταν για τήν εύχαρίστηση και τήν ασφάλεια πού προξενεί τό οικείο, δέν θά χρειαζόταν να δει κανείς τό τέλος τής «Ποντικοπαγίδας». Τό γνωρίζει ήδη. Αλλά ποίο είναι τό τέλος τής «Ποντικοπαγίδας»; Τό είδε κανείς ποτέ; Ποτέ. Όλο πού βλέπουμε είναι οι «διασκευές» τής αφήγησης του

Φαντάσματος του πατρός *Άμλετ* σε παντομίμα και δράμα, καθώς και τήν έπιθυμία του *Άμλετ* πού προβάλλεται στην άόρατη σκηνή εντός τής «σκηνής» τής σκηνής (τήν όποια εκείνος δέν βλέπει), αλλά τήν όποια βλέπουμε εμείς χάρη στον Φρόντ και χάρη στον στρουκτουραλιστή *Άριστοτέλη*. Ό όποιος, μάς διδάσκει ότι στην τραγωδία οι «θέσεις» αυτών πού πράττουν είναι λειτουργικές και άρα κενές, πράγμα πού σημαίνει πώς άνεξαρτήτως όνόματος ή χαρακτηρισός ό οιοσδήποτε δράστης μπορεί να τίς καταλάβει.— Οιδίποδας ή *Άμλετ*, θεός ή άνηψιός. Και εκεί κολλήσε ή δραματοουργία, τώρα κολλάει και ό *Άμλετ*! Έχει έρθει ή στιγμή όπου πρέπει πλέον να ξεκαθαρίσουν τά πράγματα, να φύγει από τήν Τραγωδία ή «πράξις» και τή θέση της να πάρει ό Χαρακτήρας.

Έχω τήν αίσθηση, πώς άν και από διαφορετικό δρόμο, κάπου σε συναντώ στό πρώτο σου κεφάλαιο, «Η άνάγνωση του Φρόντ: Ό *Άμλετ*, μιά τραγωδία χαρακτήρα». Γιατί και ό Φρόντ θρισκόταν άνάμεσα σε διαφορετικούς, «δραματοουργικούς» χρόνους: Έκείνον τής άριστοτελικής ποιητικής (κενή θέση του δρώντος), εκείνον τής καταγωγικής ποιητικής (πολιτισμός, τό «Θείον» και ή άρχή τής διαφοράς) κι εκείνον τής ψυχαναλυτικής πρακτικής: αυτός εδώ ό *Άμλετ* ενάπιόν μου.

Μέ βάση τά παραπάνω, δέν μου φαίνεται καθόλου «ύπερβολική» ή «εικασία» σου όταν σημειώνεις πώς «τό έργο πού σκηνοθετεί ό *Άμλετ* με τούς ήθοποιούς δέν είναι ή "Ποντικοπαγίδα" αλλά είναι ό *Άμλετ*. Δηλαδή τό έργο του έαυτού του. Τό βιβλίο. Κατά συνέπειαν, εκείνος ό όποιος γράφει αυτόν τόν *Άμλετ* (βιβλίο) προκειμένου να άνεβαστεί στην σκηνή, είναι ό Σαίξπηρ. Δέν είναι ό *Άμλετ* του Σαίξπηρ, αλλά ό *Άμλετ* είναι ό Σαίξπηρ» (295). Τά λόγια του Ριχάρδου Β', ίσως προσθέσουν φως σε αυτόν σου τό συλλογισμό:

... θα διαβάσω όσα χρειάζονται

"Όταν θά έχω δει εκείνο τό βιβλίο ακριβώς

"Όπου είναι γραμμένα όλα τά κρίματά μου, κι αυτό είναι ό έαυτός μου.

Δώστε μου τόν καθρέφτη, και μέσα εκεί θά διαβάσω.

Στό σημείο αυτό φέρνουν έναν καθρέφτη στην σκηνή ώστε ό Βασιλιάς να διαβάσει τό βιβλίο του προσώπου του (IV.i.).

Είναι να αναρωτιέται κανείς πού ή Βασίλισσα *Έλισσάβητ* όταν είδε τήν παράσταση ψιθύρισε: «Ό Ριχάρδος είναι εγώ;» Τό συμπέρασμά σου, είναι τό εξής: «Ό Άλλος, ό "κατεξοχήν Άλλος" είναι τότε ό Σαίξπηρ πού, όπως ό ψυχαναλυτής, σκέπτεται στην θέση του άσθενούς (του άναγνώστη). Συλλαμβάνει αυτό πού συλλαμβάνει και τό κάτοπτρο: τή σχέση τής συνείδησης με τήν παράσταση, ή όποια έπιγραμματικά ύποσημαίνεται ως ένα "βλέπω να βλέπομαι",

διατύπωση πού αναφέρεται ἐν τέλει στή σχέση δε-βαιοτήτας καί πλάνης, προτύπου καί ειδώλου... τό δράμα τοῦ καθρέφτη» (36-7).

Συνάγω, λοιπόν, ἴσως λανθασμένα, πώς δέν μπορεῖ κανεῖς νά ἐμπιστευτεῖ τήν ἐρμηνεῖα στόν καθρέφτη, τό βιβλίο ἢ ἀκόμα τήν ἀνάγνωσή του, ὅταν καλεῖται «ν' ἀκούει μέ τά μάτια» (Σοννέτο XXIII). Κι αὐτό, γιατί *Bene vixit, bene qui latuit*, ὅπως εἶπε καί ὁ Ντεκάρετ. Πού σέ ἐλεύθερη μετάφραση σημαίνει: «Τίποτα ἀπό ἐμένα δέν φαίνεται». Ἔτσι, ὁ ἀντίθεση μέ τό εὐανάγνωστο βιβλίο τοῦ κόσμου τό ὁποῖο ἀποκωδικοποιεῖται χάρι στήν ὁμοιότητα καί τήν ἀναλογία, ὅπως ἐπισημαίνει καί ἐσύ ἀναφερόμενη στόν Φουκώ, ὁ κόσμος τοῦ βιβλίου, γεμάτος χάσματα, μεταφορές, ἀντιστροφές, ὑπαλλαγές, ἐπαναλήψεις, πλοκές καί ἀναδιπλώσεις γίνεται σκοτεινός καί ἀδιάβα(σ)τος. Μιά ρητορική, μαπαρόκ ρέπλικα τῆς γλώσσας γιά τή γλώσσα.

Ὁ «μελαγχολικός Ἄμλετ» λοιπόν. Ὁ πρίγκιψ-φοιτητής ἀπό τήν Βυτεμβέργη (Ἀλήθεια, πώς καί ὁ πολεμιστής πατήρ Ἄμλετ ἔστειλε τόν Διάδοχο γιά σπουδές στό πανεπιστήμιο καί μάλιστα στό ἐξωτερικό; Αὐτό γιά τήν ἐποχή ἦταν πρωτάκουστο! Μήπως κρύβεται ἐδῶ κανένας ποντικός;) Ὁμως, γιά τήν μελαγχολία, τήν ἀναποφασιστικότητα καί τό «δράμα τοῦ πεπρωμένου» του (στό ὁποῖο ἀναφέρεσαι σέ σχέση μέ τόν Μπένγιαμιν, σ. 246), ἐκτός ἀπό τόν Οἰδίποδα τοῦ Φρόντ, μήπως εὐθύνεται καί ὁ Μελάγχθων (Melanchthon) τῆς Βυτεμβέργης, στόν ὁποῖον ὁ παπιστής Γιόχαν Ἐκ (Johann Ech) εἶχε πει: «Tace tu Philippe, ac tua studia cure nec me pertuba». Κοντολογίς: «Σῶπα ἐσύ Φίλιππε, κοίταξε τίς σπουδές σου καί μή μ' ἐνοχλεῖς». Ἄς ἀναφέρω ἐπίσης ὅτι στή διαμάχη περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς Βαπτίσεως ὁ Μελάχθων εἶχε πει: «Μόνον ὁ Λούθηρος μπορεῖ νά ἀποφασίσει. Ἄπό τή μιά μεριά, ἄς εἴμαστε προσεκτικοί ὡς μήπως καταπνίξουμε τό πνεῦμα τοῦ Κυρίου. Ἄπό τήν ἄλλη, μήπως μᾶς ξεστρατίσει τό πνεῦμα τοῦ Σατανᾶ». Ἐνδιαφέρον θά εἶχε ἐπίσης ἐδῶ, σέ σχέση μέ τό «πεπρωμένο» τοῦ Ἄμλετ, νά παρακολουθήσει κανεῖς τίς διαμάχες «περὶ ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως» πού ἐλάμβαναν χώρα τήν ἐποχή ἐκείνη στή Βυτεμβέργη καί τίς ἐπιπτώσεις πού αὐτές εἶχαν στό χώρο τῆς πολιτικῆς, ὅπως, ἀναλογικά καί σήμε-ρα μέ μεταλλαγμένα μόνο τά ὀνόματα τῶν ὄρων. Δέν λέω τίποτε ἄλλο ἀπό αὐτό πού λένε καί οἱ New Historicists: ὅτι ἐντός τοῦ θεάτρου γλιστράει πάντα τό θέατρο τῆς τότε καί τῆς τώρα Ἱστορίας. Θέση τήν ὁποία, ἂν σέ διαβάσω σωστά, ὑποστηρίζει καί ὁ Κ. Σμίτ (C. Schmitt).

Ἄλλά ποιός διαβάσει ποιόν σωστά; Ἄν τό ξέραμε αὐτό, ἢ ἂν μπορούσαμε νά τό συμφωνήσουμε (ὅπως ὑποστηρίζουν μερικοί «ἐπικοινωνιολόγοι»), τότε θά σταματούσαμε νά γράφουμε. Ἴσως καί νά μιλάμε (δέν ἀναφέρομαι στό «κοινῶς λέγειν»). Καλύτερα, λοιπόν, οἱ «παραναγνώσεις», οἱ «παρανοήσεις» καί

οἱ «παρ-ἐξηγήσεις». Καλύτερα (λέω ἐγώ), «μιά Θεωρία τῆς Ἐπικοινωνίας» (ὅπως λές ἐσύ), «ἡ ὁποία ὡς θεωρητική ἐρμηνεῖα μᾶς μυθοπλασίας ἀξιώνει νά ἀποτελεῖ συγχρόνως τμήμα τῆς μυθοπλασίας αὐτῆς» (15). Παρά τά φαινόμενα, ὁ παράδοξος αὐτός «ἀναδιπλασιασμός» τῆς θεωρίας προκαλεῖ τή διαφοροποίηση καί ὄχι τήν ἐπανάληψη. Γιατί, ὅμοια μέ τόν μελαγχολικό Ἄμλετ, μέσω τῆς ἐσωτερικῆς «αὐτο-ἀναπαράστασης» ὁ ἑαυτός παύει νά εἶναι ταυτόσημος, γίνεται ἕνας ἄλλος τοῦ ἑαυτοῦ. «Un autre moi-même», ὅπως ἔλεγε ὁ Μονταίνιος.

Ἔτσι, προκειμένου ἡ «Θεωρία τῆς Ἐπικοινωνίας» νά ἀπελευθερωθεῖ μέσω τοῦ Ἄμλετ «ἀπό τό κλειστό “λεξιλόγιό” τῆς» πού θά τήν ὀδηγήσει «πρός τό ὄριο ἐκείνο πέραν τοῦ ὁποίου ὀλοκληρώνεται ὡς σκέψη στερούμενη τή διαμεσολάβηση ἐνός ἐνθεν λειτουργοῦντος cogito» (22), ἴσως θά ἔπρεπε νά ξαναθυμηθεῖ τόν Μονταίνιο ὁ ὁποῖος γράφει: «Je ne me trouve pas où je me cherche; et me trouve plus par rencontre que par l' inquisition de mon jugement». (Δέν μέ βρίσκω ἐκεῖ ὅπου μέ ψάχνα, καί μέ βρίσκω μᾶλλον ἐκ συμπτώσεως παρά μέσω τῆς ἐρευνας τῆς κριτικῆς σκέψης μου). Νομίζω πώς στό στοχασμό αὐτό συναντᾶμε τόν Ἄμλετ καί τόν Σαίξπηρ καί τήν μεγάλη διαφορὰ πού χωρίζει τόν Μονταίνιο ἀπό τόν Ντεκάρετ. Συναντᾶμε ἐπίσης τά ἀντιθετικά κοσμοεἰδῶλα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μπαρόκ καί τοῦ Κλασικισμοῦ. Ἡ διαφορὰ, ὅπως ἔχουν ἐπισημάνει μελετητές, ἐντοπιέ-ται μεταξύ ἄλλων, καί στήν ἐπιλογή τῶν προσωπι-κῶν ἀντωνυμιῶν τῶν δύο φιλοσόφων, ἐπιλογή ἡ ὁποία σηματοδοτεῖ καί δύο διαφορετικῆς θεωρίες «ἀναπαράστασης». Ὁ μὲν Μονταίνιος ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον χρησιμοποιοῖ τήν ἀντωνυμία τοῦ ἄμεσου ἀντικειμένου «ὁ ἑαυτός μου» (moi), ἐνῶ ὁ Ντεκάρετ τήν ὀνομαστική πῶση «Ἐγώ» (Je). Ἔτσι, στόν μὲν πρῶτο ὁ ἑαυτός εἶναι πάντοτε μαζί ὑποκείμενο καί ἀντικείμενο τοῦ κόσμου, ἐνῶ στόν δεύτερο, τό «Ἐγώ» ὑποδεικνύει τήν αὐτονομία του ὡς ὑποκειμένου καί ταυτόχρονα τό ἀντικειμενικό καθεστῶς τοῦ κόσμου.

«Λόγια, λόγια, λόγια», λέει ὁ Ἄμλετ ὅταν τόν ρωτᾶει ὁ Πολώνιος τί διαβάσει καί δέν παύει νά ἐπισύρει τήν προσοχή μας στήν ἀναξιοπιστία τῆς γλώσσας. Γιατί τό βιβλίο Ἄμλετ πού διαβάσει ὁ Ἄμλετ παρασταίνει τόν ἑαυτό ὡς ὑποκείμενο καί ἀντικείμενο τοῦ λόγου του συγχρόνως ἔτσι ὥστε καμία πλευρά τῆς ταυτότητας νά μὴν μένει σταθερή καί συνεχῶς νά μεταβάλλεται. Ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖς, ἐφόσον ὁ Ἄμλετ εἶναι αὐτός πού γράφει τόν «ἑαυτό» του, τότε «κείμενο» καί «ἑαυτός» δημιουργοῦν μίαν ἑτερογενή ταυτότητα, μιά ταυτότητα ὡς «διακείμενο». Μέ τόν τρόπο αὐτό, ὅλες οἱ παραδεδο-μένες, «ψυχολογικές» ἐρμηνεῖες τοῦ Ἄμλετ (τύπου A.C. Bradley) ἀκυρώνονται κι ἀνοίγει ὁ δρόμος γιά ἕναν διακειμενικό διάλογο τῶν ἀναγνωστικῶν παραστάσεων (performance theory).

Ἄγνο, λοιπόν, καί «ἀντιφατικό», ὅπως θαρρῶ ἐπισημαίνεις, εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ τό κινήγι τῆς καταγωγῆς καί τῶν «μονιμοτήτων» προκειμένου νά «αὐτοθεμελιωθοῦμε». Ἄς προστρέξουμε τότε στήν «ἰντριγκα», στήν «παγκόσμια εἰρωνεία» καί στά μυθολογήματα, ὅπως προτείνει ὁ Πλάτων μέσω τοῦ Ρόρτυ. Ἄς σαλπάρουμε χωρίς πυξίδα προκειμένου νά ἐπιστρέψουμε στό χῶρο τῆς ἐπιθυμίας, στήν πλατωνική Χώρα. Ὅμως τό καράδι μας δέν ἔχει φινιστρίνια καί μένει ἀκίνητο ἢ μᾶς φαίνεται πῶς μένει ἀκίνητο. Ἄνακύπτουν τότε τά προβλήματα τοῦ «ἐντός» «ἐκτός», τῆς σχέσης «ὡς πρός» καί διάφορες ἄλλες ἀπορίες σχετικά μέ τή Χώρα τίς ὁποῖες ὑπαινίσσεσαι στό κεφάλαιο «Τό Θέατρο ἐν Θεάτρῳ καί ἡ Πλατωνική Χώρα», καί στά «Ἐπιλεγόμενά» σου. Οἱ «ἀπορίες» δέν μοιάζει νά ἐπιδέχονται τήν πλοκή τῆς λύσης καί ἐμεῖς, μαζί μέ τόν Ἄμλετ, συνεχίζουμε νά παραμένουμε «ἀνεξακρίβωτοι» ἐντός τοῦ φάσματος τῆς Χώρας. Ἐντός τοῦ *Theatrum Mundi*, τό ὁποῖο, δυστυχῶς ἢ εὐτυχῶς, στήν ἐποχή μας ἐπαψε νά ἔχει θεωρία στόν Οὐρανό, ὅπως εἶχε τήν ἐποχή τοῦ Μπαρόκ. «Τί νά κάνουμε;» Ἄς στραφοῦμε στή Λογοτεχνία ἡ ὁποία πάντοτε σακαφρίζεται «λύσεις»: Προκειμένου νά ξεκουνηθεῖ τό καράδι, ἄς θυσιάσουμε τήν Ὀφηλία, ἄς σκοτώσουμε ὅπως ὁ Κόλεριτζ (Coleridge) τό Ἄλμπατρος. «Ἄς κηδέψουμε αὐτό τό δράμα» (σ. 287).

Πατήρ Χρόνος. Τροφός Χώρα: «Ineluctable modality of the visible» (Ἀναπόδραστη τροπικότης τοῦ ὄρατοῦ). «Περπατᾷς διά μέσου αὐτῆς ἐν τούτοις τρόπον τινά». Τό *nacheinander* (τό ἕνα μετά τό ἄλλο). Τό *nacheinander* (τό ἕνα δίπλα στό ἄλλο), διαλογίζεται ὁ Στέφανος Δαίδαλος. Κι ἐσύ, γράφεις γιά τόν Ἄμλετ: «Μέ τήν ἀκοή ἐπιχειρεῖ ν' ἀφουγκραστεῖ τό χρόνο καί μέ τήν ὄραση νά ἀντιληφθεῖ τό χῶρο. Δέν πρόκειται ὅμως γιά τόν πραγματικό χῶρο ἀλλά γιά τό χῶρο τῆς εἰκόνας πού διατηρεῖ στή μνήμη. Δηλαδή, γιά ἕνα φανταστικό χῶρο. Καί οὔτε πρόκειται γιά τόν ἀληθινό χρόνο ἀλλά γιά τόν χρόνο ὡς σχηματιζόμενη μνήμη» (206).

Ὡστόσο, ὁ ταυτός/θάτερος «διακειμενικός» ἱστός, ὁ ὁποῖος ὀδηγεῖ τή μνήμη πρός τήν ἀνάμνηση τῶν «προτύπων», «ἀρχικειμένων» (architextes) καί «ὑπερκειμένων» (hypertextes), ὅπως ἀποκαλοῦνται σήμερα, ἔχει ἤδη καί ἀπό πάντα ἀρχίζει τήν παλίμψηστη δια-πλοκή ἐντός τῆς ὁποίας ἔρχονται νά φωλιάσουν τά «ὑπο-κείμενα» (hypotextes). Ἔτσι, μέσω τῆς συγχρονικῆς λογοτεχνικῆς Χώρας, διά μίας παρακάμψεως ἡ ὁποία μᾶς ὀδηγεῖ στήν Κόλαση τοῦ Ντάντε, εἰσερχόμεθα στήν ἐντός τῆς πρώτης, λογοτεχνικῆς Χώρας εὐρισκόμενη φιλοσοφική Χώρα ὅπου καί συναντᾷμε, «τόν Διδάσκαλο ἐκείνων πού ἔχουν γνώσεις, νά κάθεται στό μέσον μίας φιλοσοφικῆς οἰκογένειας. Ὅλοι τόν προσέχουν, ὅλοι τόν τιμοῦν. Ἐκεῖ ξεχωρίζα τόν Σωκράτη καί τόν Πλάτωνα οἱ ὁποῖοι, πρῶτοι ἐκ τῶν πρώτων, κάθονταν πλησιέστερα σέ αὐτόν». (iv, 130).

Τό ἔλυσε ὅμως τό πρόβλημα τοῦ πατέρα Χρόνου καί τῆς τροφῆς Χώρας μιά καί διά παντός «*Il maestro di color che sanno*», ὁ μέγας «Διδάσκαλος» Ἀριστοτέλης; Ἡ μήπως τό ἔλυσε ὁ Ἰρλανδός δασκάλος Δαίδαλος, καθῶς περπατᾷ «παρά θιν' ἄλός» βλέποντας «μέ κλειστά μάτια» καί διαβάζοντας «τά σημαίνοντα ὄλων τῶν πραγμάτων»; Τό ἔλυσε μήπως ὁ Φρόντ; Ὁχι. Γι' αὐτό βρισκόμαστε ἀκόμα ἐδῶ, στήν Κόλαση καί τό συζητᾷμε μέ τόν Ψυχαναλυτή μας παγιδευμένοι στίς θολές, ἀπόβλητες μνήμες τοῦ διακειμενικοῦ λῶρου. *Μνησθητί μου Κύριε!* «Remember me!» Ὁχι. Ἐπιλέγουμε τήν ἀνυπακοή. Καλύτερα νά μᾶς «ἐξουσιάζει» ἡ Γερτρούδη-μητέρα-Ἐποδοχή, κι ἄς παραμένουμε περιθωριακοί, ἕνα σχόλιο στήν ἄκρα ἀριστερά κάποιας σελίδας τοῦ Κειμένου.

Τό ὁποῖο «σχόλιο» μᾶς ὀδηγεῖ ἐπιτέλους πίσω στό «σκαμπρόζικο» θέμα, στό ὁποῖο σοῦ ὑποσχέθηκα ὅτι θά ἐπανέλθω. Διαβάζοντας τόν Ὀδυσσεά τοῦ Τζόνυ κάπως σχολαστικά, θά προσέξουμε ὅτι τό βράδυ τῆς 15ης Ἰουνίου, ὁ μέν Στέφανος Δαίδαλος εἶχε ἀκούσει ἕναν ἀπαίσιον ἐφιάλτη, ὁ δέ Λεοπόλδος Μπλούμ εἶχε δεῖ Ἄμλετ στό θέατρο. Τό πρωί τῆς 16ης Ἰουνίου, ὁ κ. Μπλούμ, καθῶς βαδίζει πρός τήν ὁδὸν Bvingswich, στέκει σέ μιά γωνία ὅπου, μεταξύ ἄλλων, τά μάτια του πέφτουν καί πάνω στήν ἀφίσα ἐνός θεάτρου. Διαβάζει καί σκέπτεται: «*Λία* σήμερα βράδυ: Ἡ κυρία Brandman Palmer. Θάθελα νά τήν ξαναδῶ σ' ἐκεῖνο. Ἄμλετ ἔπαιξε χτές βράδυ. Γυναίκα ἐρμηνεύουσα ἀνδρικούς ρόλους. Ἴσως νά ἦταν γυναίκα».

Λίγες ὥρες ἀργότερα, στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη τοῦ Δουβλίνου, ὁ Δαίδαλος ἐκθέτει τή θεωρία του γιά τόν Ἄμλετ ἐνῶ τσιτάρει (βουβά καί σέ πρῶτο πρόσωπο) τόν Ζιράρ: «Εἶμαι ἢ φωτιά ἐπὶ τοῦ θυσιαστηρίου. Εἶμαι τό τρεμάμενο σφάγιο μέ τά κέρατα. Οἱ ἀναφορές πού γίνονται στά *Σοννέτα* καί πού ἀφοροῦν τῇ φυλικῇ ταυτότητα τῶν ἀντικειμένων τοῦ πόθου τοῦ ποιητῆ, ἀνοίγονται στήν ἴδια σημασιολογική σειρά «ὑπονοουμένων». Ὁ Μάλλιγκαν, μοιάζει νά ἐπιβεβαιώνει τήν ὑπόθεση τοῦ κ. Μπλούμ. Λέει ὁ Μάλλιγκαν: «Ἀκούω πῶς μιά ἡθοποιός ἔπαιξε γιά τήν τετρακοσιοστή ὄγδοη φορὰ τόν Ἄμλετ χτές βράδυ στό Δουβλίνο. Ὁ Vining ὑποστήριξε πῶς ὁ πρίγκηψ ἦταν γυναίκα». Συνεχίζοντας, ὁ Μάλλιγκαν ἀναφέρεται στήν ἐλαφρόμυαλη αὐλική τῶν Σοννέτων πού ἐγκατέλειψε τόν ποιητῆ γιά τόν Λόρδο. Ὁ Λόρδος αὐτός ἦταν ἡ «ἀγαπημενημουαγάπη» τοῦ ποιητῆ. Ἡ ἀγάπη πού δέν τολμᾷ νά πεῖ τό ὄνομά της», σκέπτεται τό Δαίδαλος. Κι ὅμως, «ἡ ἀγάπη» αὐτή τόλμησε στίς μέρες μας νά πεῖ τό ὄνομά της καί ὁ Ἄμλετ ἔγινε τό κατεξοχὴν κείμενο τοῦ κανόνα τῶν Gay Studies. Ἔτσι, ἡ «ἀναθεωρητική» αὐτή ἀνάγνωση ἀνοίγεται σέ μίαν ἄλλη, ἀόρατη σκηνή τοῦ «θεάτρου ἐν θεάτρῳ», πού ἀκόμα καί ὁ Φρόντ ἀπέφυγε νά «δεῖ».

Ὡστόσο, αὐτό τό ὄποιο, κατά τή γνώμη μου, ἔχει ἐνδιαφέρον νά παρατηρήσουμε, εἶναι ὅτι τό μοτίβο τῆς ἀλλαγῆς τοῦ γένους τοῦ Ἄμλετ, ἀντανανκλᾶται καί στό ποιητικό γένος τοῦ Ὀδυσσεά. Διότι ἐδῶ, ὁ Ἄμλετ δέν μεταπηδᾷ μόνον ἀπό τό γένος τοῦ ἄρρενος στό γένος τοῦ θήλεως, ἀλλά καί ἀπό τό γένος τῆς Τραγωδίας καί ἄρα τῆς μίμησης, στό γένος τοῦ Ἔπους καί ἄρα τῆς μικτῆς διήγησης. Μάλιστα, ὄχι ἀκριδῶς στό γένος τοῦ Ἔπους, ἀλλά σέ ἓνα τραβε-στί ὁμοίωμά του, τό γνωστό ὡς *καμικοηρωϊκό Ἔπος* σέ πρόζα. Μήπως, λοιπόν, καί ἐμεῖς, μέ μήτρα τό ἀριστοτελικό *Architexte* (Ποιητική), παράγουμε *καμικο-ηρωϊκά* ὁμοιώματα, μυθολογήματα μικτοῦ γένους καί ὕφους, χάρη στό ἐπινόημα τῆς διεπιστημονικότη-τας, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει σέ δι-άφορους ἐτερογενεῖς λό-γους νά «εἰσέρχονται» καί νά «ἐξέρχονται» *ad libidum* ἀπό τήν κειμενική Χώρα,

Ὅφηλία μου,

Νά ξέρεις πόσο ὑπερήφανη αἰσθάνομαι γιά σένα πού εἶχες τό θάρρος νά πετάξεις στά μούτρα τοῦ Πολώνιου τό βιβλίο πού σ' ἔβαλε νά διαβάξεις στή «σκηνοθεσία» του καί τό ὄποιο δέν ἀμφιβάλλω πῶς θά ἦταν *Ἡ διά τῆς ἐντολῆς τοῦ Βασιλέως Ἰακώβου Α΄. Μετάφρασις τῆς Ἱερᾶς Βίβλου!* Μέ τί τρόπο νά σέ παινέσω πού ἀντ' αὐτοῦ, κάθηρες καί ἐγραψες τό δικό σου, ἐξάιρετο βιβλίο *Ὁ Ἀναγνώστης Ἄμλετ* –κείμενο ἰδρυτικό σέ ὅτι ἀφορᾷ τόν Σαίξπηρ γιά τά

ἐλληνικά γράμματα. Ἀπό τή σχετική πείρα πού ἔχω τῆς ἀγγλοσαξωνικῆς ἀκαδημαϊκῆς κοινότητος, μπορῶ ἀνεπιφύλακτα νά σοῦ πῶ πῶς ἂν μεταφραζόταν, ἡ μελέτη σου θά τύχαινε θερμῆς ὑποδοχῆς ἐκεῖ, τόσο γιά τό στοχαστικό περιεχόμενό της, ὅσο καί γιά τό ἐρευνητικό, ἀκαδημαϊκό ἦθος της.

Κλείνω τό γράμμα μου μέ τά προφητικά λόγια τοῦ Κάσιου:

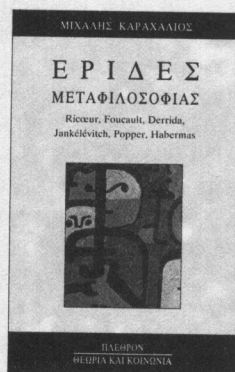
Γιά πόσους αἰῶνες πού ἔρχονται
Αὐτή ἐδῶ ἡ ὑψηλόφρονη σκηνή μας
θά ξαναπαίζεται
Σέ κράτη πού ἀκόμα δέν ἔχουν γεννηθεῖ
Σέ ὁμιλίες ἀγνωστες ἀκόμα!
(Julius Caesar III, i)

Θά προσεύχομαι γιά σένα,
Ἡ ἀναγνώστριά σου,
Τι-μαία

Υ.Γ. «Myrto (*absit nomen*)»² δῶσε σέ παρακαλῶ τούς χαιρετισμούς μου στό ταίρι μου, στόν Σωκράτη.

Τ.

2. Ἡ Μυρτώ, ἦταν ἡ δεύτερη γυναίκα τοῦ Σωκράτη. Βλέπε: James Joyce, *Ulysses* (Penguin: London 1992), σ. 243.

ΕΡΙΔΕΣ ΜΕΤΑΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΣ

Στό βιβλίο αὐτό ἐκτίθενται μέ σύντομο καί εὐληπτο τρόπο συζητήσεις καί φιλοσοφικές ἀντιπαραθέσεις πού ἐγίναν κυρίως σέ γαλλικό ἀλλά καί σέ ἀγγλοσαξωνικό καί γερμανικό πλαίσιο. Αὐτές οἱ ἀντιπαραθέσεις διασταυρώνονται σέ ὀρισμένα σημεῖα μεταξύ τους καί υπακούουν σέ ἓνα μεταφιλοσοφικό μέλημα τοῦ συγγραφέα: πῶς ἡ φιλοσοφία μπορεῖ νά ἀναστοχαστεῖ τίς ἰδίες τῆς τίς προϋποθέσεις.

Παραδείγματος χάριν, ἡ συζήτηση μεταξύ Foucault καί Derrida γύρω ἀπό τό *Cogito* καί τήν τρέλα στόν Descartes, ἐκεῖνη ὅπου ἐρχονται ἀντιμέτωποι σχετικά μέ τό πρόβλημα τῆς μεταφορᾶς οἱ Derrida καί Ricœur, καί ἐκεῖνη ὅπου ἀντιπαρατίθεται ὁ Popper μέ τόν Habermas γύρω ἀπό τό πρόβλημα τῆς ολότητος καί τοῦ ολισμοῦ.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ Μασσαλίας 20α, Αθήνα, τηλ.: 36.45.057, e-mail: plethron@otenet.gr

ΣΤΑ ΡΙΖΑ ΤΗΣ ΣΙΩΠΗΣ

Σκέψεις πάνω σ' ένα ποίημα

του Κώστα Βούλαρη

Οί λέξεις σπάζουν στο στόμα μου. Αυτός ο έναρκτήριος στίχος της πρώτης συλλογής του Βαγγέλη Κάσσου (*Μικρές δορκάδες*, 1979) μπορεί να θεωρηθεί έμβληματικός, γιατί διαβάζοντάς τον πιστοποιούμε πώς παρήλθε χρόνος πολύς από το 1957, όταν ο Θωμάς Γκόρπας έμπαινε στην άρένα της ποίησης με τη συλλογή *Σπασμένοι καιρός*. Αν όμως ο Γκόρπας προέτρεχε κατά μία δεκαετία, διαισθανόμενος τις κοινωνικές και αισθητικές ανακατατάξεις και υποθέτοντας τις επερχόμενες αλλαγές στην επικράτεια του ποιητικού λόγου, ο στίχος του Κάσσου προσφέρει ένα ευκρινές σημείο έκκλισης, αναγγέλει την είσοδο μιας ομάδας νεότερων ποιητών, οι οποίοι έχουν σάν πρώτο κοινό τους χαρακτηριστικό τό ότι ενηλικιώθηκαν στά χρόνια της μεταπολίτευσης. Αυτός ο στίχος του Κάσσου προϋποθέτει τη διαδρομή από τόν σπασμένο καιρό στή σπασμένη γλώσσα, τήν απόπτωση από τήν αισθητικά τελεματωμένη δεκαετία του '50, προϋποθέτει τήν προηγηθείσα εξάντληση, κάποτε και αποδιάρθρωση, της παραδεδομένης ποιητικής γλώσσας περί τό 1970, προσπαθεί νά ανταποκριθεί στή δικιά του «έποχή», πού πυκνώνοντας τό χρόνο, ξεπερνώντας χρόνιες άναστολές και αδράνειες, έφερε τόν ποιητικό λόγο σέ ένα μεταίχμιο: ή άλυσίδα έποχή-αισθητική-γλώσσα-στίχος-λέξη έχει πιά σπάσει ακόμα και στόν τελευταίο κρίκο της. Άς δούμε όμως όλόκληρο τό ποίημα:

ΤΟ ΑΙΜΑ ΜΟΥ

*οί λέξεις σπάζουν στο στόμα μου
σάν πανάρχαιοι άμφορείς
οί λέξεις γκρεμίζονται στήν ψυχή μου
σάν όνειρα έρειπωμένα
και ό,τι λέω αγάπη μου
είναι αίμα μονάχα αίμα*

*ό,τι λέω τό έχουν πει
και θά τό ξαναπούν
όμως τώρα τό λέω εγώ
μέ τό δικό μου στόμα
τώρα μιλώ εγώ
μέ τό δικό μου αίμα
γι' αυτό άκουσέ με*

Ήδη από τόν τίτλο προσδιορίζονται ή έδρα και ή ύψη του λόγου, πού πλέον είναι προσωπικός και σωματικός, ενώ οι στίχοι «ό,τι λέω τό έχουν πει/και θά τό ξαναπούν», οριστικοποιούν τή μετάβαση από τό υποκείμενο-φορέας, πού φέρει τό στίγμα τό ποιητικό ή επιμένει νά μεταφέρει άσήκωτες γραμμένες πλάκες, στο έκφέρρον πρόσωπο, τό μοναδιαίο και όχι πιά τό μοναδικό. Έχει μεσολαθήσει ή κεντρική εικόνα «οί λέξεις σπάζουν στο στόμα μου», πού έσωτερικεύεται και ολοκληρώνεται, δηλαδή γίνεται καταλυτική, όταν συναντά τόν δίδυμο στίχο «οί λέξεις γκρεμίζονται στήν ψυχή μου». Οι στίχοι πού επεξηγούν και παρομοιώνουν τις δύο παραμέτρους, τις δύο εικόνες, είναι ένδεικτικοί: «σάν πανάρχαιοι άμφορείς», γράφει ο Κάσσος, αποφεύγοντας τό βατότερο και ήχητικά συμβατότερο «σάν αρχαίοι άμφορείς», ξεπερνώντας έτσι τούς σκοπέλους, πού έλλοχεύουν σέ συνθήκες έλλειψης έρματος και στηριγμάτων, τήν τόσο συνηθισμένη μετάθεση της αρχής, της αφετηρίας άπ' όπου ο ποιητής ξαναπιάνει ο νήμα, σέ εξιδανικευόμενες στιγμές του παρελθόντος, ενώ μέ τόν δεύτερο επεξηγηματικό στίχο, «σάν όνειρα έρειπωμένα», διευρύνει τό φάσμα της φθοράς, αποκλείει τις έξόδους διαφυγής. Αν όμως οι λέξεις σπάζουν σάν έτοιμες από καιρό, αν, έπιπλέον, δέν περιέχουν πιά τίποτα, ή πτώση τους άκολουθεί τήν αναπότρεπτη καθοδική κίνηση, τήν έκπτωση όλων αυτών τά όποια οι λέξεις όνόμασαν. Απομένει τό αίμα, πού «είναι αίμα μονάχα αίμα», απομένει ο μικρός εαυτός, πού μιλά μέ

τόν έρωτά του, μέ τό τελευταίο καταφύγιο του, πού μιλά τά δικά του, πού δέν έχει νά πεί τίποτα τό όποιο δέν έχει ή δέν πρόκειται νά ειπωθεί, αλλά όμως λέγεται τώρα, από τό συγκεκριμένο πρόσωπο, και ό,τι λέγεται, λέγεται μέ τό δικό του στόμα, τόν μόνο διαθέσιμο τρόπο, διά του δικού του αίματος, πού είναι και τό μόνο διαθέσιμο μέσο. Ό τελευταίος στίχος, «γι' αυτό άκουσέ με», δέν έκλιπαρεί τήν προσοχή, δέν έπαίρεται για κάποια έκτακτη χάρη πού μπορεί νά παράσχει αυτό τό ποίημα, για κάποιον ιδιαίτερο ρόλο πού αναλογεί τώρα στόν ποιητή, παρά ταυτολογεί στό κατώτατο σημείο, σχεδόν στόν πάτο: άκουσέ με, γιατί μιλάω έγώ. Έκτός του ποιήματος μένει τό έσχατο επιχείρημα, «γιατί δέν μπορώ νά κάνω τίποτα άλλο, γιατί δέν μπορείς νά κάνεις τίποτα άλλο», τό όποιο όμως δέν χωρά στην επικράτεια του, γιατί θά τήν φόρτιζε δραματικά, δηλαδή θά πίστωνε εκ νέου έναν λογαριασμό συναισθηματικό, πράγμα πού δέν είναι στίς προθέσεις του, δέν

έχει, άλλωστε, προθέσεις. Άπομένει τό μοναδιαίο πρόσωπο, τώρα απολύτως σωματικό, αιμάτινο, απομένει τό αίμα χωρίς καμιά άλλη αξία χρήσης, απομένουν τά άλλα πρόσωπα στην ίδια μοίρα.

Τέλος, τό ποίημα του Κάσσου βρίσκεται πολύ κοντά μά και αρκετά μακριά, δηλαδή μετά, από τό επίσης έναρκτηριο ποίημα τής συλλογής του Κ.Γ. Καρυωτάκη *Νηπενθή*, ή πρώτη στροφή του όποιου ξεκινά μέ τόν στίχο «Δικά μου οί Στίχοι, απ' τό αίμα μου παιδιά», γιατί, εκτός του ότι έχουν μεσολαθήσει τά *Έλεγεία και σάτιρες* και ή πιστολιά τής Πρέβεζας, τώρα πλέον πάνω από τόν νεότερο όμότεχνό του επικρέμεται και ή περιγραφή τής συνθήκης σιωπής του *Άναγνωστάκη: «Χωρίς δυνατότητες καρπού/ χωρίς δυνατότητες σήψεως»*. Τώρα, εκτός από τά εφήμερα και τά αναμενόμενα, τά συνήθη λογοτεχνικά και φιλολογικά, απομένει τό στοιχείο τής συνέχειας τής ποίησης, ή μάχη για τήν επιβίωσή της, ή όποία λαμβάνει χώρα εκεί, στά ριζά τής σιωπής.

ΘΑΝΟΣ ΛΙΠΟΒΑΤΣ

Δημοκρατικός Λόγος,
Ψυχανάλυση,
Μονοθεϊσμός

ΠΛΕΘΡΟΝ / ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ, ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ, ΜΟΝΟΘΕΪΣΜΟΣ

ΘΑΝΟΣ ΛΙΠΟΒΑΤΣ

Το νέο βιβλίο του Θάνου Λίποβατς περιέχει τις αναζητήσεις χρόνων του συγγραφέα όπως διατυπώνονται σε μια σειρά άρθρων που συνδιαλέγονται με τους προβληματισμούς και τα αδιέξοδα της μετανεωτερικότητας στον ευρωπαϊκό χώρο. Αναφέρονται στη σχέση του Πολιτικού με τα στερεότυπα και τη βία απέναντι στον Άλλο, στη σχέση παγκοσμιοποίησης και ατομικισμού, στη διαμάχη ανάμεσα στον φιλελευθερισμό και τον κοινοτισμό, στη σχέση Ηθικού και Πολιτικού, στην προσφορά του J.Lacan στην φιλοσοφία και στις κοινωνικές επιστήμες, στην σημασία του μονοθεϊσμού σήμερα, τέλος στον ρόλο του χριστιανισμού στη νεωτερικότητα και την μετανεωτερικότητα καθώς και στην δυνατότητα που υπάρχει σήμερα για ένα Λόγο περί Θεού.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ[†] Μασσαλίας 20α, Αθήνα, τηλ.: 36.45.057, e-mail: plethron@otenet.gr

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΟΝ ΗΡΟΔΟΤΟ*

Γιά τις μεταφράσεις Ἡροδότου τοῦ Δ. Μαρωνίτη

τοῦ Δημήτρη Κυρτάτα

«Ὁ Ἡρόδοτος τοῦ Δημήτρη Μαρωνίτη»: ἔτσι θά ἤθελα νά τιτλοφορήσω τήν παρουσιάσή μου, μολοντί ἀντιλαμβάνομαι ὅτι ὀφείλω πρῶτα νά δώσω ὀρισμένες ἐξηγήσεις. Διότι στόν Μαρωνίτη προσγράφονται δύο διαφορετικές προσεγγίσεις τοῦ Ἡρόδοτου καί ὄχι ἀπλῶς μία. Δέν εἶναι ἄλλωστε δύσκολο νά ἀντιληφθοῦμε τή μεγάλη ἀπόσταση πού χωρίζει τήν ἔκδοση τοῦ 1966 ἀπό τήν ἔκδοση τοῦ 1981, πού ἔχουμε τώρα ξανά στά χέρια μας, συμπληρωμένη στό ἀρχικό της πνεῦμα. Στήν πρώτη προσέγγιση μᾶς προσφέρεται ὀλόκληρο τό πρῶτο βιβλίο τοῦ ἱστορικοῦ, ἡ Κλειώ, στό πρωτότυπο καί σέ μετάφραση, μέ εἰσαγωγή καί σχόλια.¹ Τό ἐγχείρημα αὐτό σταμάτησε ἐκεῖ, ἀλλά ἀπό τόν ἴδιο του τόν χαρακτήρα προϋπέθετε τή συνέχεια μέχρι τήν ὀλοκλήρωσή του – ὅπως δείχνει καί ἡ ἀπόφαση τοῦ ἐκδότη νά ἀναζητήσει τή συνδρομή ἄλλων μεταφραστῶν. Ἀντιθέτως ἡ ἔκδοσή τοῦ 1981/2001 εἶναι ἀπό τή φύση της ἀτελής. Κανένας μελετητής δέν μπορεῖ νά τήν ὀλοκληρώσει— οὔτε ὁ ἴδιος ὁ Μαρωνίτης. Ἀκόμα κι ἂν τή συμπληρώσει μέ ἄλλες «ἐλεύθερες λογοτεχνικές δημιουργίες» ἢ νέα δοκίμια, αὐτή θά διατηρήσει τόν ἀποσπασματικό της χαρακτήρα καί θά παραμείνει, τελικῶς, ἀνοικτή, ὅπως σχεδιάστηκε ἐξ ἀρχῆς.

Δέν εἶμαι προφανῶς ἀρμόδιος νά ἐξηγήσω γιατί ὁ Δημήτρη Μαρωνίτης ἀποφάσισε νά ἀφήσει ἀνολοκλήρωτο τό ἔργο πού ἀποζητοῦσε τήν ὀλοκλήρωση καί νά συμπληρώσει τό ἔργο πού δέν θά ἦταν ποτέ δυνατόν νά ὀλοκληρωθεῖ. (Ὁ ἴδιος ἰσχυρίζεται ὅτι «ἀποξενώθηκε» ἀπό αὐτό, σελ. 11.) Θά ἤθελα ὡστό-

σο νά ἐντάξω, ὅπως μπορῶ, τίς δύο αὐτές προσεγγίσεις ἢ ἔκδοχές στό πλαίσιο τῶν Ἡροδότειων σπουδῶν σήμερα. Ἐλπίζω νά φανεῖ ἔτσι καλύτερα πῶς βλέπω τίς σχέσεις τους καί τήν ἰδιαίτερη συμβολή τῆς δευτέρας.

* * *

Τόν Ἡρόδοτο, ἂν τό καλοσκεφτοῦμε, ἔχουμε μάθει νά τόν «διαβάζουμε» μέ πολλούς τρόπους. Ὅπως εἶναι προφανές, ὅλα τά μεγάλα ἔργα προσφέρονται γιά ποικίλες «ἀναγνώσεις» — ἂν μπορῶ νά χρησιμοποιήσω τόν ὄρο αὐτό γιά νά συμπεριλάβω καί τίς ἀκροάσεις. Ἀλλά μέσα ἀπό τήν ἀρχαία ἐλληνική γραμματεία, ὁ Ἡρόδοτος καί ὁ Ὅμηρος ξεχωρίζουν. Τόσο ὁ ἕνας ὅσο καί ὁ ἄλλος ἐμφανίζονται μέ χίλια πρόσωπα, πού μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου μᾶλλον αὐξάνονται παρά μειώνονται.²

Ὅρισμένα ἀπό τά πρόσωπα τοῦ Ἡροδότου μᾶς εἶναι οἰκεία καί τά θεωροῦμε αὐτονόητα. Ὅλοι ξέρουμε τόν ἔθνογράφο, τόν γεωγράφο ἢ τόν ἀνθρωπολόγο, τόν ὀξυδερκή παρατηρητή πού προσφέρει πλῆθος πληροφορίες γύρω ἀπό τά ἦθη καί τά ἔθιμα τῶν λαῶν. Ἀκοῦμε συχνά νά γίνεται λόγος γιά τόν μυθολόγο ἢ τόν μυθοποιό, γιά τόν εὐφάνταστο συγ-

1. Ἡροδότου Ἱστορία, «Κλειώ», Εἰσαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Δ. Ν. Μαρωνίτη, Γκοδόσης, Ἀθήνα 1966.

2. Ἀσφαλῶς δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Δημήτρη Μαρωνίτης ἔχει ἀσχοληθεῖ κατ' ἐξοχήν μέ τή μετάφραση καί τόν σχολιασμό τῶν δύο αὐτῶν μεγάλων δημιουργῶν. Ἡ μετάφραση τῆς Ὀδύσσειας ἔχει πλέον ὀλοκληρωθεῖ μετά ἀπό ἕνδεκα περίπου χρόνια. Ὁ «ἀποσπασματικός» τρόπος μέ τόν ὁποῖο δόθηκε στή δημοσιότητα θυμίζει κάπως τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο προσεγγίστηκε καί ὁ Ἡρόδοτος.

* Τό κείμενο αὐτό διαβάστηκε στήν παρουσίαση τοῦ βιβλίου Ἡρόδοτος, Ὀκτώ νομβέλες καί τέσσερα ἀνέκδοτα, εἰσαγωγή, μετάφραση καί πέντε δοκίμια, Δ. Ν. Μαρωνίτης, ἔκδοσεις Ἄγρα, Ἀθήνα 2001. Ἡ παρουσίαση ἐγινε στίς 2 Ὀκτωβρίου 2001, στό Ἐθνικό Κέντρο Βιβλίου.

γραφέα πού διασώζει ή κατασκευάζει τερατώδεις και άπίστευτες ιστορίες. Πολλοί τόν θεωρούν κατ' έξοχήν παραμυθά, πού γοητεύει μέ τίς έξωτικές διηγήσεις του επειδή άφέθηκε νά γοητευτεί ό ίδιος από αυτές, ενώ άλλοι, ήδη από τήν άρχαιότητα, τόν αποκαλούν εύθαρσώς ψεύτη. Φημισμένος είναι και ώς λογοτέχνης ή μαίτρ τής άφηγηματικής τεχνικής: ένας συγγραφέας τόν όποιο μπορεί κάποιος νά διαβάσει μέ άπόλαυση, ακόμα κι άν δέν τόν πολυνοιάζει τό περιεχόμενο του έργου. Ένας άλλος πάλι Ηρόδοτος είναι αυτός πού μās φωτίζει γύρω από ζητήματα τών αρχαϊκών χρόνων, μέ βάση παλαιές προφορικές παραδόσεις πού φρόντισε, συνήθως άκριτα (όπως μās λένε), νά συγκεντρώσει.

Ό Ηρόδοτος ώστόσο πού ξεχωρίζει πάντα από τούς υπόλοιπους είναι ό ιστορικός τών «περσικών πολέμων» —μιά ιδιότητα για τήν όποία άλλωστε κατέκτησε άδιαφιλονίκητα και ές άεί τόν τίτλο του «πατέρα τής ιστορίας».

Δέν έχουμε παρά νά ξεφυλλίσουμε ένα σχολικό έγχειρίδιο, όπως αυτό πού κατάρτισε ήδη στό 1814 ό Στέφανος Κομμητάς όταν επέλεγε από τόν Ηρόδοτο για τήν *Έγκυκλοπαιδεία ελληνικών μαθημάτων* του «όσα εις τήν ελληνικήν ιστορίαν ανάγεται», και όπως αυτά πού διδάσκονται ακόμα σήμερα στό ελληνικό σχολείο. Η νά θυμηθούμε τίς *Ιστορίες από τόν Ηρόδοτο* του Γιάννη Μηλιάδη, πού διαβάσαμε παιδιά στη σειρά τής *Αντιγόνης Μεταξά*.³ Πολύ χαρακτηριστικά, τό βιβλίο αυτό ξεκινά μέ τόν Κροίσο και τόν Κύρο, για νά οδηγηθεί στις Θερμοπύλες, τή Σαλαμίνα και τίς Πλαταιές. Παρόμοια είναι άλλωστε ή εικόνα πού μās δίνουν για τόν Ηρόδοτο τά περισσότερα πανεπιστημιακά συγγράμματα αρχαίας ελληνικής ιστορίας. Θα καταλάβουμε έτσι άμέσως ποιό τίμημα χρειάζεται νά καταβάλλει διαρκώς ό Άλικαρνασσεάς για νά διατηρεί τόν τιμητικό τίτλο πού του επιδαφίλευσε ό Κικέρων.

Χωρίς μεγάλη δόση ύπερβολής μπορούμε νά πούμε ότι ό Ηρόδοτος παραμένει «πατέρας τής ιστορίας» στό βαθμό πού αποβάλλει τίς περισσότερες από τίς άλλες του ιδιότητες. Άνεξάρτητα από τήν αξία τήν όποία αποδίδουμε στό πολλαπλά του πρόσωπα, όταν θέλουμε νά διαβάσουμε τόν ιστορικό, όφείλουμε, όπως έχουμε διδαχτεί, νά παραλείψουμε σχεδόν όλόκληρα τά τέσσερα ή πέντε πρώτα βιβλία από τά έννιά (έκτός από όρισμένα «άνέκδοτα») και νά υποβάλουμε τά υπόλοιπα σέ δραστηκές περικοπές.

Αυτός ό τρόπος «επιστημονικής» άνάγνωσης του Ηρόδοτου είναι αρχαϊός. Τόν υπέδειξε πρώτος μέ τό έργο του ό Θουκυδίδης, γι' αυτό και θεωρείται πάντα θεμτός, σχεδόν ύποχρεωτικός. Ό Θουκυδίδης, όπως ξέρουμε, αποδέχτηκε πολλές από τίς βασικές επιλογές του προδρόμου του. Συμφώνησε επίσης άπολύτως μαζί του ότι κατ' έξοχήν αντικείμενο τής ιστορίας πρέπει νά είναι ένα σημαντικό πολεμικό γεγονός. Διαφώνησε όμως στόν τρόπο παρουσίαιής του.

Όλα τά μεγάλα θεματικά και χρονικά άνοίγματα πού ό Ηρόδοτος είχε θεωρήσει άναγκαία για νά παρουσιάσει τούς περσικούς του πολέμους, τά άπέρριψε χωρίς συζήτηση. Κατά τή γνώμη του Θουκυδίδη, ή γεωγραφία, τό κλίμα, ή προϊστορία, τά ήθη και τά έθιμα τών λαών δέν άνήκουν στό αντικείμενο του ιστορικού. Άκόμα λιγότερο ενδιαφέρουν τόν ιστορικό ζητήματα πού σχετίζονται μέ τή θρησκεία και τόν πολιτισμό. Στους άμέσως επόμενους αιώνες, όσοι θέλησαν νά γίνουν ιστορικοί ακολουθήσαν, κατά κανόνα, τίς οδηγίες του Θουκυδίδη. Στο βαθμό πού ακολουθήσαν τά γενικά ενδιαφέροντα του Ηροδότου δέν ήταν πιά ιστορικοί αλλά, όπως θα τούς ονομάζαμε σήμερα, αρχαιοδίφες ή ιστοριοδίφες.

Για νά διατηρήσει τή θέση του άνάμεσα στους σοβαρούς ιστορικούς, ό Ηρόδοτος άρχισε νά γίνεται σαν τόν Θουκυδίδη. Ένας συγγραφέας πού δέν χάνει καμιά στιγμή τό στόχο του. Καί ό στόχος αυτός δέν είναι άλλος από τά πολεμικά γεγονότα άνάμεσα στους Έλληνες και τούς βαρβάρους. Ό Ηρόδοτος χωρίστηκε έτσι κάπου στη μέση. Ό μυθογράφος, ό γεωγράφος και ό ήθογράφος κρατήθηκαν μακριά από τόν ιστορικό. Όπως μās λένε ακόμα και σήμερα οι διάφορες εισαγωγές, ή ιστοριογραφία στό πρώτα της στάδια δέν είχε ακόμα άυτονομηθεί από άλλους διακριτούς κλάδους. Μετά τόν Θουκυδίδη, τό διαχωρισμό αυτόν μπορούμε νά τόν κάνουμε εύκολα και για λογαριασμό του Ηροδότου.

Χρειάστηκε νά περιμένει μέχρι τήν ύστερη Άναγέννηση και άποφασιστικότερα μέχρι τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο για νά άρχισει ό Ηρόδοτος νά παίρνει κάπως τήν καθυστερημένη του εκδίκηση. Μιά σχετικώς μικρή ομάδα μελετητών σχημάτισε τή γνώμη ότι ό «πατέρας τής ιστορίας» δέν ήταν ένας υβριδικός πρόδρομος του Θουκυδίδη. Ήταν ένας πρωτοπόρος διανοητής πού είχε άνοίξει ένα δρόμο για τήν κατανόηση του παρελθόντος, δικό του, πληρέστερο, συνθετότερο και, τελικώς, ίσως, βαθύτερο από αυτόν του Θουκυδίδη. Όσοι πιστεύουν ότι ή επιστημονική ιστορία δέν άφηγείται άυτηρά ένα πολιτικό και μάλιστα πολεμικό γεγονός, αλλά άνοίγεται σέ ζητήματα γεωγραφίας, πολιτισμού, θρησκείας, νοοτροπίας και ιδεολογίας, έπιζητούν σήμερα νά αποκαταστήσουν τόν τεμαχισμένο Ηρόδοτο και νά του άποδώσουν τήν ένότητα πού ό ίδιος θεωρούσε άυτονόητη.

* * *

Για νά επανασυγκολλήσουμε τόν άνθρωπολόγο, τόν γεωγράφο, τόν έθνολόγο, τόν μυθολόγο Ηρόδοτο μέ τόν άφηγητή τών περσικών πολέμων έχουμε νά δια-

3. Γιάννη Μηλιάδη, *Ιστορίες από τόν Ηρόδοτο*, εικονογράφηση Άλ. Κορογιαννάκη, «Τό βιβλίο του παιδιού», εκδόσεις Άλικιώτης, χ.χ.ε.

λέξουμε ανάμεσα σέ δύο ἐπιλογές. Ἡ πρώτη καί προφανέστερη εἶναι νά ξαναδιαβάσουμε τό ἔργο του ὀλόκληρο, ἀπό τήν ἀρχή ἕως τό τέλος χωρίς περικοπές καί χωρίς συντομεύσεις. Νά ξεκινήσουμε ἀπό τήν Κλειώ καί σιγά σιγά, μέ τή βοήθεια μιᾶς καλῆς μετάφρασης, μιᾶς κατατοπιστικῆς εἰσαγωγῆς καί ἐπεξηγηματικῶν σχολίων, νά ξανακερδίσουμε, ὅσο εἶναι δυνατόν, τό πρωτότυπο ἔργο. Αὐτή ἦταν, ὅπως πιστεύω, ἡ ἀποστολή τῆς ἐκδόσης τοῦ 1966. Νά μᾶς προσφέρει ἤ, ὀρθότερα, νά διαβάσει γιά λογαριασμό μας τόν «ἀρχικό» Ἡρόδοτο. Ὁ στόχος αὐτός, ὀφείλουμε νά ὑπογραμμίσουμε, ἐξακολουθεῖ νά μὴν εἶναι δεδομένος. Ὅσοι θεωροῦν αὐτονόητο ὅτι ἡ ἐκδοση τοῦ Ἡροδότου κειμένου ἀρχίζει ἀπό τό πρῶτο βιβλίο, δέν ἔχουν παρὰ νά συμβουλευτοῦν τήν πρόσφατη ἐκδοση τοῦ Ζήτρου, πού ἀρχίζει (καί ἴσως τελειώσει) μέ τό ἕβδομο βιβλίο, αὐτό πού περιγράφει τήν ἐκστρατεία τοῦ Ξέρξη.

Ἡ ἐκδοση ἐνός ὀλοκληρωμένου Ἡροδότου δέν συνεπάγεται πάντως καί αὐτόματη ἐπιστροφή στό ἀρχικό ἔργο. Σέ τέτοιο βαθμό ἔχουμε πιστέψει ὅτι οἱ «περσικοὶ πόλεμοι» πρέπει νά διαβαστοῦν στό πνεῦμα τοῦ «πελοποννησιακοῦ πολέμου» ὥστε κάνουμε μόνοι μας καί αὐτομάτως τίς ἐπιλογές μας. Ἡ λογοκρισία βρίσκεται ἐδραιωμένη μέσα στή σκέψη μας. Τό μάτι μας προσπερνᾷ γρήγορα τά «περιττά» καί τά χεῖλη μας χαμογελοῦν μέ κατανόηση ὅταν ἀντιλαμβανόμαστε τίς «παρεκβάσεις» καί τίς «λοξοδρομήσεις».

Ὁ ἄλλος τρόπος μέ τόν ὁποῖο μποροῦμε νά ἐπιχειρήσουμε μίαν ἐπιστροφή στόν Ἡρόδοτο δημιουργεῖ μεγαλύτερες προσδοκίες. Ἀντί νά ἐπανασυγκολλήσουμε τά πολεμικά ἀφηγήματα μέ τίς λογῆς λογῆς «παρεκβάσεις», θά ἦταν ἐνδιαφέρον νά ἀσχοληθοῦμε αὐτοτελῶς ἀλλά σοβαρά μέ τίς ἴδιες τίς «παρεκβάσεις». Τό ἐγχείρημα εἶναι περίπλοκο καί δυσχερές, ἀλλά ἡ ὑπόθεση στήν ὁποία στηρίζεται παρουσιάζεται ἐξαιρετικά ἀπλή. Ἐάν ἡ ἐνότητα τοῦ Ἡροδότου εἶναι οὐσιαστική καί ὄχι τεχνητή τότε ἡ ἀλήθεια του θά πρέπει νά ἀνιχνεύεται σέ ὅλα τά τμήματα τοῦ ἔργου του —μάλιστα στίς ἀφηγήσεις πού δέν σχετίζονται μέ τόν πόλεμο. Σκέφτομαι τά Ἡροδοτεία μεγαθέματα: τήν παθολογία τοῦ ἔρωτα καί τῆς ἐξουσίας· τή διαπλοκή θεοδικίας καί ἀνθρωποδικίας· τήν κρυφή διασύνδεση τοῦ ἀνθρώπινου λόγου μέ τό λόγο τῆς ἀλήθειας πού ξεδιπλώνεται ἀργά ἀλλά ἀπαρεγκλίτως μέσα στήν ἱστορία· τήν ἀντιδιαστολή τοῦ κλειστοῦ καί δεσποτικοῦ κόσμου τῆς Ἀσίας μέ τόν ἔλλογο καί μετρημένο κόσμο τῆς Εὐρώπης· τίς διακριτές παραστάσεις χώρου καί χρόνου στίς διαφορετικοῦ τύπου ἀφηγηματικές ἐνότητες. Περιγράφω προφανῶς τίς ὀκτώ νουβέλες καί τά τέσσερα ἀνέκδοτα μέ τήν εἰσαγωγή καί τά πέντε δοκίμια τοῦ Δημήτρη Μαρωνίτη.

* * *

Μέ τό βιβλίο αὐτό ὁ Μαρωνίτης μᾶς προσκαλεῖ νά

πάρομε τόν Ἡρόδοτο στά σοβαρά. Νά μελετήσουμε τίς φιλοσοφικές του ἀπόψεις, τήν ἠθογραφία του, τίς ψυχολογικές του παρατηρήσεις. Νά ἀνοίξουμε ἕναν διάλογο μαζί του πού δέν ἔχει στό ἐπίκεντρο τή μεγάλη ἀναμέτρηση Ἑλλήνων καί Περσῶν, οὔτε τήν ἀξιοπιστία καί ἀντικειμενικότητα τῶν πληροφοριῶν, οὔτε τά προσωπικά του αἰσθήματα ἐναντι τῶν Ἴωνων ἢ τῶν βαρβάρων. Νά ἀφήσουμε πρὸς στιγμήν πίσω τούς ἐπαίνους καί τίς βαριές κατηγορίες περί κακοηθείας βαρβαροφιλίας πού ἔδιναν καί ἔπαιρναν τήν ἐποχή τοῦ Πλουτάρχου.⁴ Τό βιβλίο τοῦ Μαρωνίτη μᾶς δίνει τή δυνατότητα νά ἐκτιμήσουμε σφαιρικότερα καί, συνάμα, οὐσιαστικότερα τόν Ἡρόδοτο.

Διότι μέσα ἀπό τίς νουβέλες καί τά ἀνέκδοτα θά ἀρχίσουμε νά καταλαβαίνουμε πῶς ἔβλεπε ὁ ἱστορικός τόν κόσμο καί τίς μυστικές του διαδρομές. Θά ἀρχίσουμε νά καταλαβαίνουμε γιατί ἕνας πόλεμος δέν ἐρμηνεύεται σωστά μόνο μέ παρατηρήσεις γύρω ἀπό τήν τακτική καί τήν εὐθυκρισία τῶν στρατηγῶν. Καί γιατί περισσότερο ἀπό τόν ὀπλισμό πρέπει νά μελετήσουμε τόν πολιτισμό τῶν ἐμπολέμων. Μέ δύο λόγια, γιατί οἱ «παρεκβάσεις» δέν εἶναι παρεκβάσεις, ἀλλά συστατικά στοιχεία τῆς κεντρικῆς ἱστορίας. Μέ τά ἐφόδια αὐτά μποροῦμε τελικῶς νά στραφοῦμε καί πάλι στούς «περσικοὺς πολέμους» καί, ἂν εἴμαστε τυχεροί, νά ξαναδοῦμε τήν ἐνότητα τοῦ ἔργου του μέ μιά νέα, φρέσκια καί ἐνημερωμένη ματιά.

Ξαναδιαβάζοντας σήμερα, ὕστερα ἀπό 20 χρόνια, τό ἐγχείρημα Μαρωνίτη τοῦ 1981 εἶμαι πεισμένος ὅτι ἀντιπροσωπεύει τόν καλύτερο δρόμο γιά νά ἐπιστρέψουμε στό ἐγχείρημα τοῦ 1966 καί νά μπορέσουμε κάποτε, ὅταν θά ἔρθει ἡ ὥρα (διότι ἡ ὥρα δέν ἔχει ἔλθει ἀκόμη), νά διαβάσουμε τόν Ἡρόδοτο ἀρχίζοντας μέ τήν Κλειώ. Νά γιατί θέλησα ἀπό τήν πρώτη στιγμή νά μιλήσω γενικῶς καί ἀορίστως γιά τόν «Ἡρόδοτο τοῦ Δημήτρη Μαρωνίτη».

Ὑποσημείωση: Διάβασα καί παρουσίασα τό βιβλίο τοῦ Δημήτρη Μαρωνίτη μέ τίς προκαταλήψεις ἐνός ἱστορικοῦ πού προσπαθεῖ ἀπό καιρό νά καταλάβει τόν Ἡρόδοτο. Πῶς θά τό διαβάσουν ἄλλοι ἀναγνώστες; Μά προφανῶς μέ πολλούς διαφορετικούς τρόπους. Αὐτή δέν εἶναι ἡ μοίρα τῶν μεγάλων ἔργων;

4. «Φιλοδάρβαρο» τόν ἀποκαλεῖ ὁ Πλουτάρχος στό ἔργο του *Περί τῆς Ἡροδότου κακοηθείας*. Τό ἔργο αὐτό ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση καί συνέβαλε στή δυσφήμιση τοῦ ἱστορικοῦ.

ΚΩΣΤΑΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ

Στό όνειρο πάντα
ή Πελοπόννησος
Έκδόσεις Γαβριηλίδης
Άθήνα 2001, σ. 152

Μισός αιώνας μās χωρίζει από τότε, τό καλοκαίρι του 1952, όταν βρέθηκε νεκρός σέ μία σπηλιά τής Πελοποννήσου ό τελευταίος ένοπλος. Όπως μās λέει ό Κώστας Βούλγαρης, ό νεκρός είχε αφήσει ένα γράμμα στον άδελφό του πού έλεγε: "Όταν θά 'ρθουμε μέ λουλούδια στα ματωμένα χέρια μας...

Στό μεταξύ συνέβησαν πολλά. Συγκρατώ ένα, πού δείχνει τήν άλλαγή εποχής. Πρίν δύο χρόνια, στη Βαμβακού, ένα χωριό του Πάρνωννα από τή λακωνική πλευρά, έτυχε νά δώ ένα μαρμάρινο μνημείο για τους νεκρούς του Έμφυλίου. Άραδιασμένα όνόματα στρατιωτών του Έθνικού Στρατού, του Δημοκρατικού Στρατού, αλλά και των ΜΑΥδων και άλλων παραστρατιωτικών. Ήταν ή έθνική συμφιλίωση του 1989, πού είχε επιβάλει μία τόσο άλλοκοτη και, τελικώς, μονομερή συμφιλίωση, ή όποία, στις νέες συνθήκες, ισοδυναμούσε μέ τήν επιβολή τής ιστορίας των νικητών. Αυτό τό κενοτάφιο, όπου χωρούν μέσα όλοι, και οι στρατιώτες και οι άντάρτες, αλλά και οι παρακρατικοί, στην καλύτερη έκδοχή συνιστά ένα μνημείο κατά τής εν γένει βίας. Ήταν, όμως, ή βία πού διοικούσε τις ψυχές, τά αισθήματα, τις συμπεριφορές; Ήταν κάποια ανθρωπολογική σταθερά τής βίας, μέ βάση τήν όποια μπορούμε νά εξηγήσουμε όσα συνέβησαν στον Έμφυλιο, χωρίς νά άφονγκραζόμαστε τά αίτήματα, τις ιδεολογίες, τις άγωνίες των ανθρώπων τής εποχής; Μέσα στο κενοτάφιο μπορούν νά χωρέσουν τά κόκκαλα όλων! Είναι δύσκολο όμως νά χωνευτεί ή ζωή του καθενός, ή ξεχωριστή ζωή του καθενός και τής καθεμιās.

Αυτό τό κενοτάφιο δέν μοιάζει μέ τήν τεχνική του πολυφωνικού άφηγητή, πού διάλεξε ό Βούλγαρης για τό βιβλίο του. Ό συγγραφέας δέν παραθέτει, δέν ανασύρει φωνές, άλληλοακυρούμενες μέσα στο βουητό ένθυμήσεων, πού συχνά τις καλύπτει ή σκόνη του χρόνου. Ό Βούλγαρης άκούει τις φωνές όλων των πρωταγωνιστών του Έμφυλίου στην Πελοπόννησο, πίο συγκεκριμένα στον Πάρνωννα. Δέν υποδύεται τους αντιθετικούς ρόλους. Δέν οδηγείται στη διάλυση του υποκειμένου του άφηγητή, τεχνική πού έχουν ακολουθήσει άλλοι συγγραφείς και μοιραία οδηγεί στη σχετικοποίηση των μαρτυριών και, έντέλει, στην άναθεώρηση τής ιστορίας. Ό συγγραφέας δέν κρύβει τή θέση του, ή άφήγηση είναι δυνατή, επιβάλλει τή

θέση του, καλύτερα «κεντρώνει» τή θέση του μέ τις αντιθετικές άπόψεις.

Πίσω από τά σπαράγματα των μαρτυριών μπορεί κανείς νά αναγνωρίσει μία μεγάλη τραγωδία. Γιατί μέσα στον ιστορικό κύκλο τής Άντίστασης μπορούμε νά διακρίνουμε τον πρώιμο Έμφυλιο, μέσα στην Κατοχή, μέ μεγαλύτερη σαφήνεια έδώ στην Πελοπόννησο απ' ό,τι στην υπόλοιπη Ελλάδα. Έδώ τό κράτος δέν κατέρρευσε. Μέσα από περιεργες συμμαχίες μεταλλάχθηκε σέ παρακλάδι του δωσιλογικού κράτους. Τελικώς άνασυντάχθηκε, όσο τό επέτρεπαν οι συνθήκες, στηριζόμενο στις παλαιές ιεραρχίες, πού προϋπήρχαν, επιβίωσαν και στηρίζαν στην περιοχή τό νεοελληνικό κράτος από τήν ίδρυσή του. Άνασυντάχθηκε στον σκληρό πυρήνα του από τους άξιωματικούς, οι όποιοι δέν ήσαν όλοι δωσίλογοι, στην Κατοχή όμως, αν και εκτός κράτους, ενσάρκωναν τό έσαει κράτος.

Και μέσα σ' αυτή τήν άνιση πραγματικότητα, τό άριστερό κίνημα κατόρθωσε, μεσούσης τής Κατοχής, νά άποκτήσει βαθιές λαϊκές ρίζες. Και νά οργανώσει τό ένοπλο τμήμα του. Όστόσο ή επικράτησή του δέν ήταν ούτε άναίμακτη, ούτε όλοσχερής. Ήταν μία περιεργη, άσταθής ισορροπία... Τό κράτος των δωσιλογων και των άξιωματικών, όταν δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες πολιτικές συνθήκες, πρωτοστάτησε στους διωγμούς, τή λευκή τρομοκρατία. Η ριζωμένη άριστερή έπιρροή άρχισε νά συρρικνώνεται. Στα τέλη του 1947, όταν τό δεύτερο άντάρτικο οργανώνεται μέ κάποιαν άξιοση, συγκεντρώθηκαν περίπου 800 άγωνιστές, για νά αύξηθει ό άριθμός τους μεταξύ τριών και τεσσάρων χιλιάδων μετά τό καλοκαίρι του 1948, δημιουργώντας τήν ψευδαίσθηση ότι μπορεί νά διατηρηθεί στην Πελοπόννησο όχι άπλως ένα μέτωπο άντιπερισπασμού στο κύριο μέτωπο του Έμφυλίου, αλλά ένας διευρυνόμενος θύλακας λαϊκής έξουσίας. Αυτή ή αύταπάτη, (ή μήπως άγωνιστικός βολонταρισμός;) συντηρήθηκε από τις έπιτυχίες του Δημοκρατικού Στρατού στην Πελοπόννησο έως τό καλοκαίρι του 1948. Σέ λίγους μήνες όμως, όταν ό πόλεμος θά άποκτοΰσε καθολική μορφή, ό Δημοκρατικός Στρατός θά οδηγούνταν από ήττα σέ ήττα. Μέσα από κρυοπαγήματα και θανάτους από τήν πείνα και τό ψύχος, μέσα από τή διασπορά σέ μικρές ομάδες, οι άντάρτες θά αντιμετώπιζαν τήν έχθρότητα του άγροτικού πληθυσμού και τό φόβο των παλαιών συμπαθόντων. Τελικώς, ό Δημοκρατικός Στρατός θά γινόταν ή μεραρχία των νεκρών, ή νεκρή μεραρχία.

Αυτές οι ομάδες των λίγων, πού συνεχώς άποδεκάζονταν, δέν έχασαν τό άγωνιστικό φρόνημά τους. Λίγοι έγιναν αυτόμολοι, κι αυτοί αντιμετώπιζοντας γυμνό τό θάνατο, μέσα στα χιόνια, άποδιωγμένοι συχνά από άγαπητά τους πρόσωπα.

Μέ λιτό τρόπο, μέ χαμηλή φωνή, μέ άνεπαίσθητο συναισθηματικό ύπομνηματισμό, ό Βούλγαρης δείχνει

αυτή την πορεία του Δημοκρατικού Στρατού στην Πελοπόννησο. Μπορεί οι κυβερνητικές δυνάμεις να ήταν υπέρτερες. Στην τελευταία φάση ή Ένατη Μεραρχία του Μανιδάκη, τα ΛΟΚ του Καλίνσκι, ή Χωροφυλακή και οι ένοπλοι παρακρατικοί συγκροτούσαν έναν στρατό ίσως και 30 χιλιάδων ανδρών, έναντι μόλις τριών χιλιάδων μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού. Οι διώκτες, όμως, είχαν ένα πλεονέκτημα: κατόρθωσαν να διαλύσουν τό μεσαίο χώρο, τους συνοδοιπόρους από τον καιρό της Αντίστασης, τη συμμαχία με τα αγροτικά και τα αστικά στρώματα. Κατόρθωσαν να έμψυχώσουν τους εθνικόφρονες αγρότες. Να καταστρέψουν την άσταθι ισορροπία του καιρού της Αντίστασης. Οι τρεις χιλιάδες αντάρτες έμοιαζαν φαντάσματα κνηγμένα, χωρίς έπιμελητεία, χωρίς πληροφοριοδότες, χωρίς προορισμό, χωρίς όριζοντα, χωρίς έπαρκή όπλισμό, χωρίς φαγητό. Οι ολιγάριθμες πολιτικές οργανώσεις της Άριστερας ήταν έργο των μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού. Κι όχι τό αντίστροφο, όπως συνέβαινε στην Κατοχή, όταν τό ΕΑΜ στρατολογούσε τους αντάρτες του ΕΛΑΣ.

Κάποτε, άχνοφαινόταν κάποιο σχέδιο όπως ή δραματική περιπλάνηση στην όρεινή Κορινθία, τό Χελμό και την Αιγιαλεία. Δέν έξυπηρετούσε, όμως, ρεαλιστικά τή σταθερή άπελευθέρωση περιοχών, την έξάπλωση τής λαϊκής δημοκρατίας. Η άπόδραση, ουσιαστικά, από τον Πάρωνα με κατεύθυνση τό Μαίναλο, όπου οι ομάδες του Δημοκρατικού Στρατού έπεφταν πάνω σέ συνεχή μπλόκα του Έθνικού Στρατού, οι συγκρούσεις στό Διάσελο του Κυνηγοῦ, τον Φεβρουάριο του 1949 και μετά, ή άπεγνωσμένη, χωρίς να τό έχουν συνειδητοποιήσει, έξοδος των μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού άπ' τον Ταῦγετο, όλη αυτή ή ήρωική περιπέτεια αφήνει ένα στεφάνι από αίμα στην όρεινή Άχαΐα, Άρκαδία και Λακωνία. Κι ή άπελπιμένη έπίθεση στό Λεωνίδιο, Γενάρης 1949, πού άν και «νικηφόρα» διώθηκε ως ήττα, ιδιαίτερα μετά τά δραματικά γεγονότα στον Άγιο Βασίλειο με τήν έπίθεση των ΛΟΚατζήδων, τή σφαγή περίπου 100 άνταρτών, αλλά και τήν ένεργοποίηση μηχανισμών «λαϊκής περιφρούρησης», των άνταρτοδικείων, πού με συνοπτικές διαδικασίες άποφάσισαν τήν έκτέλεση του ταγματάρχη του Δημοκρατικού Στρατού Άλέκου Τσουκόπουλου.

Ό έπίλογος τής τραγωδίας θά γραφεί άρκετά άργότερα μετά τήν «έπίσημον καταστολήν τής άνταρσίας». Άπό τήν άνοιξη του 1949 και για άρκετούς μήνες, μερικοί αντάρτες και μερικές αντάρτισσες θά περιφέρονται, «ή κάθοδος των έννιά», έως ότου να πέσουν πάνω στους κεφαλοκνηγούς. Οι λιγότεροι και πιο τυχεροί θά προλάβουν, πριν άποκτονηθούν, να γράψουν ένα μήνυμα πού θά βρεθει δίπλα στό νεκρό τους σώμα, σαν τον άντάρτη τής ιστορίας: «όταν θά 'ρθουμε με λουλούδια στα ματωμένα χέρια μας».

Εύχαριστούμε τον Κώστα Βούλγαρη, έπειδή χωρίς περιττές άναφορές, χωρίς μελοδραματισμούς, με τήν άναγκαία, ώστόσο, ταύτιση, μās έδωσε μέσα σέ 152 σελίδες δυνατές εικόνες και μās υπέβαλε στην άναπόφευκτη συναισθηματική δοκιμασία. Μās έκανε κι έμās «νά όργιστούμε και ν' αρχίσουμε πάλι από τήν άρχή». Άλλιώς.

Νίκος Φίλης

ΚΙΚΗ ΔΗΜΟΥΛΑ

Νά άντέξεις είναι τό ζητούμενο
κι όχι να καταλάβεις
Ήχος άπομακρύνσεων
Έκδόσεις Ήκαρος
Άθήνα 2001

Με τή συλλογή Ήχος άπομακρύνσεων, ή Δημουλά κατάφερε στα έβδομήντα της χρόνια να μās μεταδώσει για άλλη μιά φορά τήν πολύτιμη αίσθηση ότι ή ποίηση πεισματικά έπιμένει να νικά —άκόμα και όταν προσποιείται πώς νικείται— τή φθορά και τον θάνατο.

Η Δημουλά άνοίγει και πάλι τήν κοιλιά του χρόνου, πετάει μακριά τά κουρδιστήρια του βάζει στή θέση τους μικρά περιτεχνα όδοντωτά γρανάζια μήμης. Του έπιβάλλει να κτυπάει στον ρυθμό της.

Η Δημουλά κοιτάζεται και πάλι στον καθρέφτη της, όπως κοιτάχτηκε στή συλλογή Χαΐρε Ποτέ (1988), (μην πούν πώς ξεναγώ σ' έρείπια καθρέφτη) όμως τώρα έπεκτείνοντας τον άυτοσαρκασμό στα άπώτατα όριά του βλέπει τό πρόσωπό της πιά σαν λαϊκό μαγέρικο. Νά μην γελαστείτε. Μην πείτε πώς αυτό είναι μιά παραδοχή, ότι είναι μιά παραίτηση πού όμολογείται άπλως. Μην κάνετε όπως οι μικροπρεπείς, οι έλάχιστα γενναιόδωροι, όσοι ποτέ τους δέν άγάπησαν και περιμένουν ακριβώς να άντλήσουνε κουράγιο από τό μεγαλειό αυτών πού έχουνε τήν δύναμη να βλέπουν στον καθρέφτη. Και προπαντός να μην ξεχνάτε πώς άπ' αυτή τήν τόλμη του κοιτάγματος μέσ στον καθρέφτη γεννήθηκε ό λυρισμός για να προσφέρει άενάως τήν παραμυθία στα πάθη τής ψυχής και άλλοτε μιά πολύτιμη ψευδαίσθηση άθανασίας.

Στον Ήχο των άπομακρύνσεων, εκτός από τον καθρέφτη της, κοιτάζεται και μέσα στή λύπη της και άφου τήν άναθεωρεί, βάζει στή θέση της μιάν άλλη λύπη, αυτή πού έμπεριέχει τό άπόσταγμα τής έμπειρίας για τον «ρυθμό» —είναι άναπόφευκτοι οι συνειρμοί με τό αρχιλόχειο γίνγνωσκε οίος ρυσμός ανθρώπους έχει— πού διέπει τά ανθρώπινα:

Κακῶς σπεύδεις νά προμηθεύσαι
μεγάλο μῆκος λύτης.
Θά σοῦ περισσέψει
διότι ὀλόκληρο, ὄλο μαζί
τίποτα δέν χάνεται
Διαρκῶς θά ὑπολείπεται κάτι δικό του
ἀκόμα νά χαθεῖ

.....
"Ὅλα
ἀργή ἀργή ἀπάλεια σαδιστική τά γέννησε.
«Λίγο λίγο ἀντίο»

Στόν Ἦχο τῶν ἀπομακρύνσεων τό κοίτασμα πού
ἀνασύρεται στήν ἐπιφάνεια, μέ τίς ἀκετέργαστες πέ-
τρες καί τούς πολύτιμους λίθους, προσφέρεται στόν
ἀναγνώστη ὡς στάση ποιητική καί φιλοσοφική, πού
ἀναδιώνει μέ τόν τρόπο τῆς ποίησης τήν πολυσυλλε-
κτική εἰκόνα τῶν ἐμπειριῶν τῆς ζωῆς χωρίς τήν πα-
ρεμβολή λογοκριτικοῦ χαρακτήρα ἀξιολογήσεων:

Ἐξάλλου ἄς μὴν κρυβόμαστε.
Κάθε ἀλήθεια δέν εἶναι ὄλη χρυσός
μῆτε ὄλο πολύτιμοι λίθοι
«Ἀληθινή ἀπάντηση»

Μήπως καί ὁ Καβάφης ὅταν ἔγραφε μέ τόν δικό
του ἀλληγορικό τρόπο στό ποίημα «Ἀπό ὑαλί χρω-
ματιστό» (Τίποτε –τό ταπεινόν ἢ τό ἀναξιοπρεπές–
δέν ἔχουν κατ' ἐμέ τ' ἀκοματάκια αὐτά –ἀπό ὑαλί
χρωματιστό. Μοιάζουνε τούναντίον –σάν μιά διαμαρ-
τυρία θλιβερή– κατά τῆς ἀδικῆς κακομοιρίας τῶν
στεφομένων), δέν συνηγοροῦσε ὑπέρ μᾶς ἀνάλογης
ποιητικῆς γενναιοδωρίας ἀπέναντι στά «εὐτελή»;

Μέσα στήν ποιητική τῆς μηχανῆς ἢ Δημουλά, παρέ-
χει γιά ἄλλη μιά φορά φιλόξενη στέγη σάν ἀνέστια
ὄνειρα, ὅταν τά βλέπει νά περνοῦν σκυφτά –καί τήν
ἴδια ὥρα μέ τεταμένες τίς αἰσθήσεις ἐνωτίζεται ἀπό
τό μέλλον τήν ἐνσταση αὐτῶν πού εἶναι ἔτοιμοι νά
διαπιστώσουν κόπωση θεμάτων («Ἀντιγραφεῖς αἰσιο-
δοξίας»):

Ἐνῶ τώρα τί; Ἀπουσία οἰστρου ὅπως λές
Ἐνα δυό ὄνειρα ξανά
ἀπό τελείως ὄνειρο πάλι ἐξαρτημένα
πάλι κάποιο ἄγαλμα ἐμπνεύσεως ψυχρῆς
ἀπό τελείως μάομαρο ξανά φερμένης
καί πάλι ἐκείνη ἢ θάλασσα μπροστά μου
ἀνοιχτή στήν τελευταία μου σελίδα.

Ἴδου λοιπόν, τό ποίημα ἀνοίγει τό καπάκι του καί
αὐτοαναλυόμενο ἀποκαλύπτει τά ὑλικά πού τό γεν-
νοῦν: ὄνειρα, ἀγάλματα καί θάλασσα. Δέν πρόκειται
ὅμως ἀκριβῶς γιά ὑλικά: γιά ὅπλα πρόκειται, πού
πολεμοῦν τόν χρόνο: τά ὄνειρα, γιά νά εἰσβάλλουν
στό πραγματικό καί γιά νά δικαιώνουν μίαν ὑπαρξή

πού μόνιμα στενάζει μέσα στά ὄρια τῆς κάμαρας
ἐνός σπιτιοῦ, τά ἀγάλματα, γιά νά ἐκδικοῦνται τή
φθορά, οἰκεία καθῶς τῆς εἶναι μέ τήν ἀκίνησία τους
καί μοιάζουνε σάν τά ἄλλα πρόσωπά της καί ἢ θά-
λασσα, ἢ ἀέναη κίνηση, μιά ὑπόσχεση ἐλευθερίας καί
αιωνιότητος, πού οὐδέποτε ἐκπληρώνεται, ἀλλά μπο-
ρεῖ νά τήν προγεύεται κανεῖς καί ὡς ὑποσχόμενη
αἴσθηση.¹ Αὐτό θά πρέπει νά ἔχουν ὑπ' ὄψη τους
ὄσοι διαγιγνώσκουν αὐτοσαρκαστική παραδοχή καί
μόνο στούς στίχους πού πιό πάνω παρατέθηκαν: ὅτι
ἡ ποίηση εἶναι γιά τήν Δημουλά ὁ χῶρος τῆς ἀντί-
στασης σέ μιά ζωή πού ἀποδείχτηκε πολύ μικρή γιά
νά χωρέσει τόν χεῖμαρο μᾶς αἴσθησης –ἄλλη τήν
λένε ἐμπνευση καί ἄλλη δαιμόνιο ποιητικό– πού
ἀσφυκτικά μονίμως. Αὐτό ἀποκαλύπτουν οἱ στίχοι
πού ἀκολουθοῦν ἀπό τό ἴδιο ποίημα:

Καί μήπως εἶμαι σίγουρη ὅτι τά ἔχω δεῖ κι αὐτά
πῶς δέν μοῦ τά ἔδειξε ἀπλῶς ξεφυλλίζοντάς με
ἄλμπουμι ἐμμονῶν δάκτυλος πάλι:

ὄχι ὄχι τήν τελευταία μου σελίδα
τσακισμένη, αὐτήν ναι, εἶμαι σίγουρη
τήν εἶδα.

Ἐξ ἄλλου καί στό ἄλλο ποίημα αὐτοαναφορικότη-
τας («Πάλι σέ συγχωρῶ») ἀπό τήν ἴδια συλλογή
αὐτό ἀκριβῶς ἐν κατακλείδι ὁμολογεῖται, πῶς δηλα-
δή ἡ ποίηση εἶναι ὁ τρόπος νά ἀντιστέκεται κανεῖς,
καθῶς ἐδῶ διαπιστώνεται, πῶς ἡ θεματική τῆς ποίη-
σης ἐπαναλαμβάνει τή θεματική τῆς ζωῆς, μέ στόχο
νά κάνει τήν ζωή ἀνεκτὴ ἐπιστρέφοντάς της ἐπεξερ-
γασμένο ποιητικά καί λειασμένο τό αἰχμηρὸ καθημε-
ρινὸ δίωμα:

Μέ καταγγέλλουν
ἢ ἀνανέωση καί ἢ ποικιλία
πῶς διακινῶ μπαγιάτικες μεγάλες
ἐπαναλήψεως ποσότητες
μέ ἀποτελεσμα νά ἐθίζεται ἢ ἀνία

Θά διαμαρτυρηθῶ προκαλώντας βέβαια
νέα θύματα ἐθισμού μιά καί ὄλες
ἀνά τήν ὑφήλιο οἱ διαμαρτυρίες
μπαγιάτικη ἐπανάληψή τους διακινοῦν

1. Βλ. καί τό ποίημα «Συμπληγάδες συγκρίσεις»:
Τί λυπᾶσαι, χρυσόψαρο εἶναι
οὔτε πού γνώρισαν θάλασσα ποτέ τους.

Μὴν τό λές. Καί μεῖς τί τάχα γνωρίσαμε;
Κι ὅμως τό νοσταλγοῦμε αὐτό τό διόλου.

Πράγματι μόνο από αυτό τό μαγαζί
τῆς ἐπαναλήψεως νύχτα μέρα ἀνοιχτό
φωνίζει ἢ ψευδαίσθηση εἶδη ἀθανασίας

.....
Στὴν ἀναζήτηση θά μοῦ πείς στὴν ἀναζήτηση
βρίσκεται τό καινούργιο.

Ἄχ, μεταμφιεσμένη ἀναζήτηση εἶναι
τό ἀποδιοπομπαῖο ἐκεῖνο ἴδιο

Ἄναζήτηση ἐνός ἐκ νέου πάλι

πάλι σέ συγχωρῶ
πάλι σέ ὄνειρεύτηκα
αὔριο πάλι αὔριο
θά σοῦ τό ξαναπῶ
πάλι θά μοῦ ζητήσεις
λογικὴ ἐξήγηση
πάλι θά σοῦ ἐξηγήσω ὅτι
νά ἀντέξεις εἶναι τό ζητούμενο
ὄχι νά καταλάβεις

Αὐτὴ ἡ ἀνοχτὴ (πάλι θά σοῦ ἐξηγήσω ὅτι –νά
ἀντέξεις εἶναι τό ζητούμενο– ὄχι νά καταλάβεις), γί-
νεται πράξη σέ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς συλλογῆς. Πρό-
κειται γιὰ τὴν πείσιμονα ἀντίσταση σέ κάθε εἶδους
παραίτηση. Νά χαιρόμαστε πού ἡ Δημουλᾶ ἐπιμένει
νά χαρίζει ἀκόμα στόν ἑαυτό της, καί ἐξ ἀντανακλά-
σεως στόν ἀναγνώστη της, τὴ χαρὰ ἐνός ἐρωτικοῦ
διώματος πού ἐκπληρώνεται στά ὄνειρα καί ἀναπα-
ράγεται μέσα στόν χῶρο τοῦ ποιήματος ἔστω καί
ματαιωμένο, γιατί ὁ ἐρωτας ὑπάρχει ἀκόμα καί ἐκεῖ
πού ἀκυρώνεται σάν μιὰ πεισματάρικη αἴσθηση πού
ἀντιστέκεται στὴν ὅποια φθορά καί ὅταν ἡ ζωὴ καί
ἡ βιολογία τοῦ κλείνουν τὴν πόρτα, αὐτός τρυπώνει
στά ὄνειρα καί ἀπό κεῖ στό συγκοινωνοῦν δοχεῖο
τῆς ποιητικῆς ἐμπειρίας:

Ἄνταν πιά ζήτησα λογαριασμό γιὰ νά πληρώσω
ἀγανάκτησα. Ὑπέρογκος κλέφτης.
Ἄνα ἀπλό σεβίρισμα αἰσθήσεως
καί μοῦ τό χρεώνει τώρα τό ὄνειρο
τάχα πῶς ἦτανε μέ ἀγκάλιασες.

Τί αἰσχροκερδές φάντασμα ἢ ἀπόλαυση.
(«Νησιόμοιο»)

Ἡ ἀπεγνωσμένα γενναία ποιητικὴ κατάδυση στά
ἔγκατα τῆς ἐρωτικῆς ἐπιθυμίας συνυπάρχει μέ τὴν
πικρὴ διαπίστωση ὅτι ὁ μόνος βέβαιος γόνος τῆς
ἐρωτικῆς συνεύρεσης εἶναι ἡ μοναξιά:

Κι ὅμως ἀπό τῆς ἐκπληρώσεως τὴν ἔνωση
γεννήθηκε ἓνα σκιαγμένο πλάσμα διωχτικὸ
μοναξιά τούνομα. Κι εἶναι μυστήριό πῶς

ἐνῶ οὐδεὶς τὴν ἐπεδίωξε
ποτέ δέν συννευρέθη μέ κανένα
πολλαπλασιαστικῆ. Ὡς ἐκ τούτου λένε ἐξεδιώχθη
ἀπὸ τὸν ἔρωτα ὁ παράδεισος.
«Οἰκολογικό»

Δέν λείπει ἀπὸ τὴ συλλογὴ καί ἡ ἐπίκληση στὴ
γλώσσα, τὴ μόνη μοῦσα τῆς ποιήσεώς της· στὴν ἐπί-
κληση αὐτὴ ἐγγράφεται, χαλιναγωγημένη καί ὑπαινω-
πτικὴ, καί μιὰ ἀγωνία γιὰ τό γλωσσικό μας μέλλον:

Σέ προσκυνῶ γλώσσα πολλά τά θαύματά σου

.....
Ἄμετρητα τά θαύματά σου, γλώσσα
γερνᾶς ἐντός μου καί ὅλα πού νά τά θυμᾶμαι.

Ἄχάριστοι δέν εἴμαστε ἀλλὰ
μέμνησο τοῦ φόβου μας πού
ὡς ἀπληροφόρητος οὐδέποτε ἰάθη.

«Τυφλό σύστημα ἐπαφῆς»

Τέλος, ἀπὸ τό οἰκεῖο στὴν ποιητικὴ της στοιχεῖο
τῆς ἐπικαιρότητας, αὐτὴ τὴ φορά ξεχωρίζει ἢ φιλάν-
θρωπη, ἀνταποδοτικὰ ἀφιερωματικὴ στόν πλάνητα
μετανάστη πού παίζει ἀκορντεόν, «Ἐξαγορά»:

.....
Χαρτονόμισμα ρίχνω. Ἄχι γιατί εἶμαι
πλούσια γεννημένη νά ἐλεῶ ἀφ' ὑψηλοῦ
Ἴσως γιὰ νά παίρνει εὐκολότερα
τὴν πράξη μου ὁ ἀέρας
Ἴσως καί γιὰ νά παρατείνεται ἡ μελωδία
ἀφιερωμένη τώρα ἀποκλειστικά
στῆς ἐξαγορᾶς τά ὦτα.

Πάντως ἓνα συμπάσχον χαρτονόμισμα
μιὰ ξένη εἶμαι κι ἐγὼ σ' αὐτό τὸν κόσμο
ἀπὸ τὸν ἐπόμενο ἦρθα
καί στόν προηγούμενο θά ξαναγυρίσω
μόλις πετάξει κέρμα στοὺς μετανάστες
ὀδόντες μου ὁ καιρὸς.

Μακάρι νά μπορούσαν οἱ πλάνητες ὀργανοπαῖχτες
νά ἐνωτισθοῦν καί αὐτοὶ τοὺς ἦχους τῶν ἀπομακρύν-
σεων πού ποίηση σέ γλώσσα ἐλληνικὴ μεταμορφώνει
μαγικά σέ ἦχους ἐγγυτήτων.

Τασούλα Καραγεωργίου